T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AGNOSTİSİZM - ATEİZM İLİŞKİSİ

Cevdet KARATAŞ

Danışman
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN

İZMİR – 2018

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum "Agnostisizm-Ateizm İlişkisi" adlı çalışmanın, tarafımdan akademik kurallara ve değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
... /…/2018
Cevdet KARATAŞ
İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Agnostisizm - Ateizm İlişkisi

Cevdet KARATAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Tanrı problemi ekseninde insanlar kabaca Tanrı'ya inanan, Tanrı'ya inanmayan veya Tanrı'nın varlığı veya yokluğu hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayan ve kararını askıya alanlar olarak üç gruba ayrılmaktadırlar. Bunlara ise sırasıyla, teist, ateist ve agnostik denilmektedir. Fakat çoğu zaman bu sınıflandırmalar keskin bir çizgiyle birbirinden ayrılamamaktadır. Teist bir insan bilgi anlamında agnostik bir konuma sahipken, inanma anlamında teist anlayışı devam ettirebilmektedir. Genel anlamda ateistler, Tanrı'nın var olmadığını iddia edenlerdir. Fakat kendini ateist olarak tanımlamasına rağmen aslında Tanrı'nın varlığını bilme konusunda aynı şekilde agnostik olduğunu düşünenler de vardır. Bunlar da yaşantılarında Tanrı yokmuş gibi yaşamaktadırlar fakat Tanrı'nın ne varlığını ne de yokluğunu bilemeyeceklerini düşünmektedirler. Agnostikler ise bu iki gruptan da ayrılır. Onlar Tanrı'nın ne varlığı ne de yokluğu tarafında da değillerdir. İnsan aklının böyle bir konuda herhangi bir bilgiye ulaşmasının imkânsız olduğunu düşünürler. Agnostikler de bundan dolayı, genellikle Tanrı'ya inanma veya O'nu reddetme konusunda kararlarını askıya alırlar.

Genel anlamda bu üç sınıflandırmanın sonucunda agnostisizmin her ne kadar ateizm ve teizmden farklı olduğu anlatılsa da aslında ateizmle yakın bir ilişkisi söz konusudur. Onların aynı fikre sahip oldukları nokta Tanrı yokmuş gibi tavra sahip olmalarıdır. Farklılaştıkları nokta ise ateizm Tanrı hakkında O'nun var olmadığını iddia ederken, agnostisizm ne varlığı ne de yokluğu

hakkında herhangi bir iddiaya sahip olmadığını söylemektedir. Bu da aslında çok önemli bir farkı doğurmaktadır.

Sonuç olarak bir insan epistemolojik anlamda agnostik-pratik anlamda ise ateist olabilir. Aynı zamanda epistemolojik anlamda agnostik-pratik anlamda ise teist de olabilir. Dolayısıyla agnostisizm her ikisiyle de hem yakın bir ilişkiye hem de bir farka sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Agnostisizm, Ateizm, Tanrı, Agnostik, Ateist, İnanç.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Relation Between Agnosticism and Atheism

Cevdet KARATAŞ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Philosophy and Religious Sciences Program

On the axis of the problem of God, people are roughly divided into three groups, one who believes in God, does not believe in God, or has no knowledge about the existence or absence of God and decides to suspend his decision. These are called theist, atheist, and agnostic, respectively. However, often these classifications cannot be separated by a sharp line. While a theistic person has an agnostic position in the sense of knowledge, he can continue the theist understanding in the sense of believing. In general, atheists are those who claim that God does not exist. But even though he defines himself as an atheist, there are those who think it is in fact the same agnostic to knowing God's existence. They live in the same way, as God does not exist in their lives, but they think that they will not be able to know whether God exist or not. Agnostics are also separated from these two groups. They are neither on the side of God nor on the side of its absence. They think that it is impossible for the human mind to reach any information on such a subject. Agnostics therefore often take decisions on suspension whether to believe in God or reject Him.

Generally speaking, although agnosticism is described as different from atheism and theism as a result of these three classifications, it is in fact a close relation with atheism. They have the same idea that they have the attitude that as if there is no God. What they differ is that while atheism openly claims that God does not exist, agnosticism has no claim to the existence or absence of God. This is in fact a very important difference.

As a result, a person can be an agnostic in epistemological sense-but an atheist at the same time in practical sense. In a similar way, he may be agnostic epistemological sense or the theist in practical sense. Agnosticism therefore has a close relationship with both of them and a difference from each of them.

Keywords: Agnosticism, Atheism, God, Agnostic, Atheist, Faith.

AGNOSTİSİZM-ATEİZM İLİŞKİSİ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

çev.	**Çeviren**
DİA.	**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**
Ed.	**Editör**
M.Ö.	**Milattan Önce**
s.	**Sayfa No**
ss.	**Sayfadan Sayfaya**
vb.	**Ve benzeri**
yy.	**Yüzyıl**

GİRİŞ

Tanrı kavramı insanlığın var oluşundan itibaren onların zihinlerini meşgul eden bir kavram olmuş ve olmaya devam etmektedir. Bu kavram aynı zamanda tarih boyunca birçok açıdan ele alınmıştır. Tanrı'nın varlığından söz ettiğimizde genel olarak iki konuda yoğunlaşma olduğu göz önüne çıkmaktadır. Bu yoğunlaşma Tanrı'nın varlığının mahiyeti ve Tanrı'nın varlığını bilmenin imkânı olarak iki ana başlık altında sınıflandırılabilmektedir.[1] Tanrı'nın var olup olmadığı problemi, metafiziğin ilgi alanıdır ve insanın geçmişi, geleceği, âlemdeki yeri, varoluş amacını düşünme zorunluluğundan ortaya çıkan bir konudur.[2] Araştırmamız bütünüyle Tanrı'nın varlığını bilmenin imkânını içeren bir alanın konusudur. Tanrı'nın varlığını bilmek ise Tanrı kavramı üzerinden bir bilme iddiasını ve O'nu bir bilgi objesi olarak değerlendirmeyi içerisinde barındırır. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığı metafizik bir konuyken, Tanrı'nın bilinmesi ise epistemolojik bir konudur.[3]

"Genel olarak bilginin mahiyetiyle ilgili problemlerle, imanın temelini ve ilk basamağını oluşturan inançla ilgili problemler felsefenin en eski ve en merkezi problemlerinden biri olmuştur."[4] Araştırmamızın konusu ise iman ve inançla ilişkisi olmasına rağmen agnostisizm ekseninde ele alındığı için daha çok bilgi ve bilme kavramları üzerinden yol almakla beraber epistemolojik tarafi ağır basacaktır. Dolayısıyla bizim araştırmamızın konusu daha çok epistemolojik tarafi temsil edecektir.

Bu konu tartışılmaya başlandığında popüler anlamda aklımıza teizm ve ateizm kavramları gelmektedir. Bu kavramların yanı sıra çok bilinirliği olmamakla birlikte, Tanrı söz konusu olduğunda daha derinlikli bir düşünme biçimini içeren agnostisizm de üçüncü bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üç kavram üzerinde ise genellikle ateizm ve agnostisizm birbirine yakın zannedilerek karıştırıldığı gözlenmektedir. Aslında birbirine epistemolojik anlamda tamamen zıt kavramlar olan ateizm ve agnostisizm, Tanrı'nın varlığı konusunda var olmadığını içeren bir yönü

---

[1] Mehmet Sait Reçber, **Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti**, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004, s.39.
[2] Necip Taylan, **Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2000, s.15.
[3] Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, 11. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2010, s.12.
[4] Hanifi Özcan, **Epistemolojik Açıdan İman**, 3. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s.9.

barındırdıkları için sanki farksızmış gibi düşünülmektedir. Tanımında da ön plana çıktığı şekilde agnostisizm ne teizme ne de ateizme yakın bir yönü temsil etmektedir. Yakınlık açısından bir şey söylemek gerekirse o hem ateizme hem de teizme aynı uzaklıkta ve aynı yakınlıktadır. Çünkü o "Tanrı'nın varlığının veya yokluğunun bilinmezliğini" savunmaktadır.[5] Bu savunma içerisinde çoğunlukla Tanrı'nın varlığına inanmayı veya inanmamayı reddi içermektedir. Tabi ki agnostisizm çeşitleri söz konusu olduğunda bu iki zıt taraf arasında yakınlaşma ve uzaklaşmaları da içerecektir. Ama agnostisizmin müstakil bir konu hâline gelmesi ve isim olarak ortaya çıkması onun diğer iki kavramdan farklı olmaklığını ortaya çıkarmaktadır. Çalışmanın asıl amacı ise, teizmden ziyade daha yakın addedilmesi ve karıştırılması dolayısıyla agnostisizmin ve ateizmin arasındaki varsa yakınlık ve uzaklık veyahut aynılık durumlarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktır.

Araştırmanın ilk aşamasında agnostisizm düşüncesi ele alınacaktır. Bu düşünce biçimi diğer iki ana Tanrı düşüncesi olan teizme ve ateizme göre Türkiye'de yapılan akademik çalışmalar düşünüldüğünde daha az bilinen ve üzerine daha az yazılıp çizilen bir düşüncedir. Agnostisizm üzerine direk veya dolaylı çalışma bir elin parmakları kadar bile değildir. Alanın meraklıları ve araştırmacıları görecektir ki, bakıldığında yok denecek kadar az çalışma vardır. Bunun en önemli sebeplerinden biri ateizm düşüncesinin agnostisizm düşüncesini gölgede bırakmış olması, halk nazarında hatta akademik çevrelerde bile çok az biliniyor olması, inanç açısından bakıldığında ise olumsuz bir düşünce biçimi olarak algılanıyor olması gibi birçok sebep sıralanabilir. O yüzden araştırmamızın farklılığını ve özgünlüğünü en çok ortaya çıkaracak olan tarafi agnostisizm ekseninde yapılan bir araştırma olmasından kaynaklanmaktadır. Agnostisizm hakkında var olan eksiklikler düşünüldüğünde, tarihi, kurucu ismi, kavramın ortaya çıkışı, çeşitleri ve savunucuları vb. konular ilk bölümde ele alınacak önemli konular olacaktır.

İkinci kısımda ise agnostisizmle karşılaştırmamız dolayısıyla ateizm düşüncesi ele alınacaktır. Çünkü birbiriyle olumlu veya olumsuz herhangi bir şekilde ilişkiye sahip olduğunu düşündüğümüz her iki düşünceyi de bilmek zorunluluğu doğmaktadır. Ateizm hakkında yapılan değerlendirmeler de agnostisizmde olduğu gibi ana hatlarla

---

[5] Ronald Hepburn, **Agnosticism**, The Encyclopedia of Philosophy, 2. Baskı, Cilt:9, Ed. Donald M. Borchert, USA, 2005, s.92.

anlatılacaktır. Ateizmin ele alındığı diğer araştırmalardan farklı olarak ise bu kavram, agnostisizm konusu göz önünde bulundurularak ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Üçüncü kısım ise ilk iki bölümde ele alınan ana düşünce sistemlerinin karşılaştırılmasından ortaya çıkacak olan değerlendirmelerin toplanarak agnostisizm ve ateizm arasındaki ilişkinin ne olduğunu ortaya koyacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM
GENEL OLARAK AGNOSTİSİZM

Bu bölümde, agnostisizm kavramının ne olduğu, agnostisizmin çeşitleri, agnostisizmin tarihi ne olduğu, temsilcilerinin kimler olduğu genel olarak anlatılacaktır. Agnostisizm kavramı her ne kadar 19.yy. da ortaya çıkmış olsa da İlkçağda, 17. ve 18. yy. daki benzer örnek düşünceleri ve ortaya çıkmasından sonra gelişmesini sağlayan 20.yy. daki yansımalarını da ele alacağız.

1.1. KAVRAMSAL BİR YAKLAŞIM

Agnostik kelimesi köken olarak Yunanca ‘a’ (olumsuzluk eki) ve ‘gnostikos’ (bilmek) anlamlarına gelen bir sözcüktür.[6] Klasik İslam düşüncesinde, özellikle de kelamcıların sofistler hakkındaki değerlendirme ve eleştirilerinden terim olarak agnostisizmin karşılığı ‘*lâedriyye*’ şeklinde Arapça bir karşılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Lâedri fiili ise Arapça ‘bilmiyorum’ anlamına gelmektedir.[7] Agnostisizm kavramı felsefi, dini ve bilimsel anlamda gerçekliği bilme konusunda yapılan tüm çabaların boş bir çabadan ibaret olduğunu savunan görüşü temsil eder ve bu tarz düşünceye sahip insanları tanımlar.[8] Başka bir tanımlamayla agnostik, Tanrı’nın varlığı ya da yokluğu hakkında bir şey bilmediğini söyleyen, bu konu üzerine herhangi bir şey söyleyemeyeceği görüşüne sahip kişidir.[9] Bununla birlikte, agnostiklik, katı anlamda, insan aklının Tanrı'nın var olduğuna veya Tanrı'nın var olmadığına inanmayı haklı kılabilecek yeterli rasyonel zemini sağlamaya yetmediği görüşündedir.[10] Agnostik kavramı, agnostisizm şekline dönüştüğünde, ‘izm’ eki onu bir doktrin veya öğreti haline getirmektedir. Bu ekle birlikte kavram “bilinemezcilik” olarak tanımlanır.

---

[6] Edmund Shanahan, **Agnosticism**, Catholic Encyclopedia, New York: Robert Appleton Company, http://www.newadvent.org/cathen/01215c.htm, (erişim tarihi: 16.10.2016).
[7] İlhan Kutluer, **Laedriyye**, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:27, Ankara, 2003, s.41.
[8] Shanahan, **Agnosticism.**
[9] Aydın, **Din Felsefesi**, s.211.
[10] William L. Rowe, **Agnosticism**, Routledge Encylopedia of Philosophy, https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/agnosticism/v-1#, (erişim tarihi: 02.03.2018).

Agnostisizm, Tanrı'nın varlığı hakkında "bilmiyorum" pozisyonudur.[11] Felsefede genel bir terim olan agnostisizm, insanın bilme gücü ve bilgi nesnesi olan şeylerden şüphelenme, reddetme ve güvensizliği içeren bilinçli bir tavır alma anlamına gelmektedir. Agnostik, ikinci ve üçüncü yüzyıl Gnostiklerinin sahip olduklarını iddia ettikleri bilgi anlayışına karşıtlık önermektedir. Agnostisizm terimi, bütün bir bilinemezliği temsil ettiğinde "Şüphecilik (*Septisizm*) kavramıyla yer değiştirebilir. Bu anlamdaki bir agnostisizm ya da şüphecilik, dünya, kendimiz ve Tanrı hakkında bir şüphecilik olabilir. Buradaki değişebilen unsur, ifade edilen nesne veya önermelerdir; değişmeyen unsur ise, konu ne olursa olsun bilgi edinme olasılığına karşı takınılan cehalet tutumudur. Bir başka ifadeyle bilinemez tavır herhangi bir varlık hakkında olabilir fakat bilmeme durumu hiçbir zaman değişmeyecektir. Agnostiklik, teolojiye atıfta bulunarak, insanın Tanrı hakkında bilgi sahibi olmasının mümkün olmadığını savunan bir teorinin adıdır.[12]

Etimolojisine ve kavramın genel tanımlarına baktığımızda, Tanrı hakkında veya tüm varlık hakkında mutlak bir bilgiye ulaşamayacağımızı, en önemli tarafi da ne varlığının ne de yokluğunun bilinemeyeceğini savunan bir öğretinin varlığını görüyoruz. Bu konum aynı zamanda bir bilgi sahibi olmanın gerçekten mümkün olup olmadığı noktasındaki bir kararsızlığı ya da bilinemezci bir tavrı içeren ortada kalmış bir kararlılığı temsil etmektedir.

1.2. İNANÇ YÖNÜNDEN AGNOSTİSİZM

Agnostisizm bir inanç yelpazesi düşünüldüğünde nerede yer almaktadır? Agnostisizm, Tanrı hakkında bilinemezcilik konumunda olduğu için, teizm ve ateizm arasında bir uzlaşma, ortada bir çırpınma durumu olarak değerlendirilmektedir. Fakat bu konumlandırma doğru görünmemektedir. Tanrı hakkında "bilmiyorum" konumuna sahip olmak ortada bir yer olmaması gerekir. Ortada bir konuma sahip olmak, teist ve ateistin cevap verdiği aynı soruya cevap vermesi gerekir. Bu soru "Tanrı var mı?" sorusudur; teist bu soruya "evet" cevabını verirken, ateist hayır cevabını vermektedir. Ancak "bilmiyorum" bu soruya verilen bir cevap değildir. Aksine cevabı olmaması

---

[11] Robin Le Poidevin, **Agnosticism: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, Oxford New York, 2010, s.9.
[12] Shanahan, **Agnosticism**, http://www.newadvent.org/cathen/01215c.htm, (erişim tarihi:16.10.2016).

gereken bir kabuldür. Agnostisizm, teistler ve ateistler arasındaki tartışmaya ilişkin bir yorum ve kabuldür; bu tartışma içindeki bir konum değildir. Birçok teist, ateist ve agnostiğin cevaplamaya hazır olduğu soru, Tanrı'nın var olduğunu veya yok olduğunu ortaya koyabilir miyiz? sorusudur. Ancak burada bile agnostisizm ortada bulunmamaktadır. Onlar Tanrı'nın var olup olamayacağını belirleyebileceklerini düşünen teistler ya da ateistlerden farklı tarafta olacaklardır. Tüm ateistler de tüm teistler de bunu doğrularlar.[13]

Benzer ifadeler Mehmet Sait Reçber'de de yer almaktadır. Reçber'e göre, Tanrı'nın varlığının bilinebilirliği konusu epistemolojik iddiayı oluşturur. O asıl sorunun 'Tanrı' diyebileceğimiz bir varlığın gerçekten olup olmadığının bilinip bilinemeyeceğinin olduğunu söylemektedir. Bu soru ateistler, teistler ve agnostikler arasında anlaşmazlığı oluşturan en temel şeydir. Bir teist "Tanrı vardır" önermesinin bir bilgi değerinin olduğunu söylerken, bir ateist bu iddianın herhangi bir şekilde haklı olma durumunu göz ardı etmektedir. Agnostik olduğunu iddia eden kişi ise, "epistemolojik açıdan Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda olumlu veya olumsuz bir yargıya varılamayacağını savunacaktır." Tanrı konusuna bu çerçeveden bakıldığında agnostisizm kavramı önemli bir yeri doldurmaktadır. Ateistler ve teistler bu sorunun tartışılmasında aslında benzer konuma sahiptirler; çünkü biri "Tanrı vardır" önermesini yanlışlar, diğeri ise doğrular konumdadır. Agnostisizm ise hiçbirine hak vermemektedir. O ne doğruluğunun ne de yanlışlığının bilinebileceğini iddia eder.[14]

Süje-obje ilişkisi ve iman açısından düşünüldüğünde Tanrı, onunla ilgilenmeyen için bir iman objesi değildir. Onu iman objesi haline getiren süje olmaktadır. Buna göre Tanrı ile ilgilenen fakat O'nun hakkında olumlu veya olumsuz tavra sahip olmayan agnostik ile Tanrı'ya olumsuz anlamda inanan ve olumsuz bir ilişkiye sahip olan ateist, Tanrı ile hiçbir şekilde ilgilenmeyen ve Tanrı hakkında hiçbir tavra sahip olmayan kimseye göre Tanrı'ya ve dine daha yakındır. Çünkü bir şeyle, herhangi bir şekilde, olumlu veya olumsuz ilgilenmek ona zihinde yer ayırmak anlamına gelir. Bir şeye zihinde yer vermek ise o şeye, hiç yer vermemekten daha yakın olma durumunu doğurmaktadır.[15] Zayıf tarafıyla agnostisizm belki de bu

---

[13] Poidevin, s.8.
[14] Reçber, s.39.
[15] Hanifi Özcan, **Epistemolojik Açıdan İman**, s.24.

ilgisizliği ve uzaklığı karşılayan konum olabilmektedir. Fakat güçlü formuyla kesinlikle bir ilgisizliği içermez.

Bilgi'nin imkânı tartışma konusu olduğunda ön plana çıkan 'kuşkuculuk (septisizm) ile gerçekçilik (realizm) olmaktadır. Buna dayalı olarak Tanrı'nın bilinebilirliğinin imkânı ise agnostisizm ve ateizm arasında bir tartışmayı belirgin hale getirir.[16] Bu gibi tanımlama ve benzerlikler vasıtasıyla agnostisizm ve ateizm arasında sanki tamamen aynı konumdaymışlarcasına yanlış anlaşılmalar söz konusu hâle gelebilmektedir. Agnostisizm ve ateizm arasında daha yoğun gözüken bu tartışma tabi ki tamamen bunların arasında değildir. Çünkü epistemolojik anlamda agnostisizm her ikisine de haklılık yolunu kapalı tutmaktadır. Dolayısıyla sadece ateizm veya sadece teizmden bahsetmekten daha ziyade bu kavramların başına agnostik kavramını getirerek agnostik ateist ve agnostik teist sınıflandırmalarına ihtiyaç duyulmaktadır.

Agnostik ateist olmak mümkündür. Onlar inançsızlık için önemli gerekçeleri olmadığını kabul ederken aynı zamanda Tanrı'ya inanmaz ve Tanrı inancının yaşamlarını herhangi bir yerinde pratik olarak etki sahibi olmasına izin vermezler. Agnostik teist olmak da mümkündür. Çünkü her büyük din geleneksel düşünce sisteminde önemli bir agnostisizm unsuru taşır.[17] Dinlerin varoluşunda her ne kadar insanlar iman etseler de, mutlak bir Tanrı bilgisine ulaşmanın mümkün olmaması göz önünde bulundurulur ve agnostik ateistin tam tersi biçimde iman ettiğinde herkes tarafından kabul edilecek gerekçeleri olmasa bile, dini bir tecrübeye ve inanışa sahip olunabilir. Bu 'bilmiyorum ama inanıyorum' anlayışı olarak tanımlanabilir.

Eğer Tanrı'ya ilişkin bilgileri kayan bir ölçekte değerlendirmek gerekirse, bu ölçek Tanrı'nın var olduğuna dair mutlak güven ve var olmadığına dair mutlak güven duyma arasında değişecektir. Bu alanın tam ortası ise agnostisizm olarak gösterilebilir. Bu kayan ölçek tedricen/aşamalı bir şekilde ve çok keskin belirli çizgiler olmaksızın, bir yönüyle teizme, diğer yönüyle ise ateizme yaklaşmaya izin vermektedir. Bu ölçekte problem ölçeğin doğrusal olmasıdır. Çünkü ateizm, agnostisizm ve teizm arasında gidip gelen bu ölçek, derinlikleri ve incelikleri göstermiyor.[18] Bir üst paragrafta da değinildiği gibi, ateist ama içerisinde agnostisizmi barındırıyor mu? Agnostik ama içerisinde ateizmi veya teizmi saklıyor mu? vb. soruların cevabını bize vermemektedir.

[16] Reçber, s.40.
[17] Poidevin, s.9.
[18] Poidevin, s.9.

Pratik boyut veya teorik boyuttan birini görmezden gelmek durumundadır. Bu da bizim konuyu ince ayrıntısıyla anlamamıza engel olmaktadır.

1.3. AGNOSTİSİZM ÇEŞİTLERİ

Kavramın çeşitli şekillerde sınıflandırmasına bakıldığında, genellikle karşımıza zayıf-ılımlı-güçlü, felsefî-teolojik (dinî), popüler-popüler olmayan, yerel-evrensel, kalıcı-geçici agnostisizm sınıflandırmaları çıkmaktadır. Bazen bu sınıflandırmaların arasında çok az farklılaşmaların olduğu görülmektedir. Bu çeşitlendirmelerin içinde ise en önemlisi zayıf ve güçlü agnostisizm örnekleridir.

1.3.1. Zayıf ve Güçlü Agnostisizm

Zayıf agnostisizm genellikle agnostisizmin en çok bilinen çeşidi olmuştur. O Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda bilmediğini açığa vurmaktan daha fazla bir derinlik içermemektedir. Bu daha önceden doğrusal bir ölçekte gösterdiğimiz yerin yaklaşık olarak orta yerinde bulduğumuz konumdur. Bu zayıf sıfatlandırmasıyla isimlendirilen agnostisizm, başkalarının inançları konusunda yorum yapmamaktadır.

Tanrı'nın var olup olmadığını bilmediğimizi söylemekle birlikte, bu alanda inançları haklılaştırmamızın mümkün olmadığını söyler. Güçlü agnostisizm, neyin bilgi olarak sayılacağına dair belirli ölçütlere dayanır. Bu ölçütlere ne kadar güvenilir olursa ortaya çıkan agnostisizm o kadar güçlü olacaktır.[19] Dolayısıyla ölçüt olarak, bilgi anlayışı ne kadar mantıklı ve tutarlı kurulursa, savunulan agnostisizm o nispette mantıklı ve tutarlı olacaktır.

1.3.2. Ilımlı Agnostisizm

William Rowe'a göre, insan aklı, Tanrı'nın varlığına hem inanma konusunda hem de inanmama konusunda yeterli nedenlere sahip değildir. Zayıf agnostisizm, Tanrı kavramını hak verilebilir veya anlaşılabilir bulmasına rağmen ne inanmayı ne de inanmamayı tercih eden taraftır. Güçlü olan kısım ise, yeterli bir gerekçe sunmaksızın,

[19] Poidevin, ss.9-10.

Tanrı'nın varlığına inanmayı ve inanmamayı hak verilebilir bulmaz ve onun yanlış olduğunu düşünmektedir.[20] Ilımlı agnostisizm güçlü agnostisizmden, zayıf agnostisizm gibi pasif olma durumuyla ayrıldığı gibi, buna ek olarak bir farklılık olarak kendisini gösteren, yeterli neden bulamamasıyla da ayrılmaktadır.

1.3.3. Zayıf-Güçlü Karşılaştırması

Bu konumlar kendilerini benimseyenlerin bilginin bilinebilirliği anlamındaki bir zihinsel yeterliliği veya yetersizliği, ahlaki karakter bakımından ise olgunluğu veya hamlığı ifade etmemektedir. Bu isimlendirmeler sadece mantıkî açıdan ilişkiyi ifade eder. Güçlü agnostisizm, zayıf agnostisizmi kapsamakta fakat zayıf agnostisizm güçlü tarafi kapsamamaktadır. Güçlü agnostisizm, Tanrı'nın var olup olmadığı konusunda bilgi talep edemeyeceğinizi söylerken, zayıf agnostisizm aynı sorunda bilmediğinizi söylemektedir. Zayıf agnostisizmdeki bilmediğini söylemek, kişinin zihni altyapısında neleri barındırdığına dair derinlikli bilgiler sunmaz. Bilmediğini söyleyen kişi, hangi arka plan bilgilerini veya bilmeyişinin sebeplerini belirtmek zorunda değildir. Onun bilmiyor oluşu birçok sebebe dayanabilir. O belki delilleri eksik bulmuştur, belki konuyu fazlaca dikkate almamıştır ya da kendi düşüncesine göre şüphe ettirecek nedenler vb. bulmuş olabilir.

1.3.4. Yerel ve Evrensel Agnostisizm

Agnostisizm her zaman ve her koşulda tek bir konu üzerinde bir bilinemezcilik değildir. Bu bilinemezcilik durumu, Tanrı üzerine olabileceği gibi, bilgi konusunda ya da herhangi bir teori hakkında da olabilir. Tanrı ile ilgili olduğunu varsaydığımız da bile, Tanrı hakkındaki tüm konularla ilgili agnostik olmak zorunda değildir. Kişi Tanrı'nın özelliklerinin bir kısmı veya tamamı konusunda agnostik olabilmektedir. İlahî dinlerde insanlık açısından Tanrı hakkında konuşmanın her daim yetersiz bir konuşma olacağı ve insanın yeterli olamayacağı genel bir görüştür. İtalyan filozofu Aziz Anselm, Tanrı'yı tanımlarken, "düşünülebilenden daha fazlası" olarak

[20] Rowe, **Agnosticism**, https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/agnosticism/ , (erişim tarihi:13.11.2015).

tanımlamaktadır. Bu ifadeyi ise Tanrı'nın akla gelebilecek en büyük varlık değil, düşüncemizin de ötesine geçen bir şey olduğunu söyleyerek açıklar.[21]

Agnostisizmin çoğu yereldir; belirli bir konuyla ilgilenmektedir. Bize yabancı gelen şeyler hakkındaki bir konuda agnostik olmak veyahut bir teori hakkında agnostik olmak, Tanrı'ya dair bir agnostikliği gerektirmez. Bir insan bir teori hakkında geçici bir şekilde agnostik olabilir; Tanrı'nın dualara nasıl karşılık verdiği, kötülüklere izin verip vermediği gibi sorunlar hakkında da agnostik bir tutum içerisinde olabilir. Bu tür bir agnostisizm yerel agnostisizm sınıflandırmasının altında yer almaktadır.

Evrensel agnostisizm ise belirli bir konuyla sınırlı değildir. Bu durum belki de her şey hakkında agnostik olma durumunu ifade etmektedir. Her şey için agnostik olunabilinir mi konusu tartışmalı olsa bile, buna en yakın örnek antikçağ da göz önüne çıkan Proncular olabilir. Pironculuk, bilgi edinme kapasitelerine duyulan güveni sarsmak adına bir çok argüman üretmiştir. O sadece duyuların güvenilmezliğine değil, aklın da güvenilmez ve zayıf olduğuna işaret etmiştir.[22]

Yaşantılar tamamen evrensel anlamdaki bir agnostisizmle ya da her şey hakkında bir agnostisizmle sürdürülemez bir hal alıyor gibi gözükmektedir. Çünkü her şey hakkında bir şüphe ve bilinemezlik insanın güvenilir bir yaşantı ve eylemlerini kesintiye uğratacaktır. Yerel agnostisizmdeki belirli şeyler hakkında bir agnostisizm, genel veya evrensel diyebileceğimiz agnostisizmden daha kabul edilebilir ve ciddi olabilir.

1.3.5. Felsefî ve Dinî Agnostisizm

Felsefî agnostisizm, inançlarımızın sadece insan aklı tarafından yeterince desteklenmeleri halinde mantıklı olduğunu kabul eden bir düşünceye sahip kişinin görüşüdür. Agnostikliğin felsefi konumunu kabul eden kişi, Tanrı'nın var olduğuna olan inancın ya da Tanrı'nın var olmadığı inancının rasyonel olmadığını savunur.[23] O hem Tanrı'nın ne olduğu ve nasıl olduğu konusunda, hem de varlığının hakiki anlamda var olup olmadığına dair bir agnostisizmi içerisinde barındırır. Teolojik veya dinî

---

[21] Poidevin, ss.10-11.
[22] Poidevin, s.13.
[23] Rowe, **Agnosticism**, https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/agnosticism/ , (erişim tarihi:13.11.2015).

agnostisizm ise, Tanrı’nın var olup olmaması konusunda bir agnostisizmden ziyade, Tanrı’nın varlığının mahiyetine veya nasıl olduğuna dair bir agnostisizmi içerir.[24] Antony Flew, dinî agnostisizmi farklı olarak sınıflandıranlardan biridir.[25]

Felsefi agnostisizm, aynı zamanda güçlü agnostisizm sınıflandırmasına da girmektedir. Çünkü o, Tanrı’nın varlığı hakkında kendisinin herhangi bir delile dayanmadığını söylemekle birlikte, başkalarının da Tanrı hakkında ne olumlu ne de olumsuz herhangi bir delil veya kanıt yoluyla bir bilgiye ulaşamayacağını güçlü bir şekilde savunmaktadır. Bu yüzden o teistik inanışların herhangi bir mantıksal temele dayandırılamayacağını iddia eder.[26] Felsefî agnostisizm; Tanrı’nın varlığı ve yokluğu konusunda bilinemez olduğunu iddia ederken, dini agnostisizm; Tanrı’nın nasıl bir varlık olduğunun bilinemeyeceği düşüncesine sahiptir.

1.3.6. Kanıta Dayanan Agnostisizm

Bu tür bir agnostisizm, delillerle çözülebilecek veya desteklenebilecek bir konu söz konusu olduğu durumlarda, deliller konuyu henüz çözmüyorsa, bu varsayım hakkında bilinemezci olmak anlamına gelmektedir.

Kanıta dayanan agnostisizmde önemli olan nokta, zayıf ve güçlü agnostisizmle ilişkisidir. Bir konu hakkında güçlü bir agnostik olmak ya da bir konu hakkında doğruluğu veya yanlışlığı hakkında hiçbir zaman karar verebilecek durumda olmamak durumlarında, kanıta dayanan agnostik olmak mantıklı görünmektedir. Asıl önemli olan nokta ise bu tür bir agnostisizmi savunmak, zayıf agnostik olmamayı gerekli kılmaktadır.[27] Çünkü zayıf agnostisizmde de değinildiği gibi, zayıf taraf Tanrı hakkında bilinemezliğini sadece bu düşünceyi açığa vurmakla gösterir. O başka tür inançlarla veya delillendirmelerle ilgilenmemektedir. Güçlü agnostik olmak ise, tam tersine kanıta ve delillendirmeye dayanmak zorundadır. Tanrı hakkında önemli bir zihinsel çabayı içinde barındırır. Bu durum onu belki de inanç ahlakı bakımından daha değerli kılmaktadır.

---

[24] Reçber, ss.41-42.
[25] Antony Flew, **Agnosticism**, Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/topic/agnosticism, (erişim tarihi: 06.03.2018)
[26] Ferit Uslu, **Agnostisizm**, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:21, 2012/1, s.17.
[27] Poidevin, s.15.

Richard Dawkins de kanıta dayanan agnostisizmi ayrı bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Onun isimlendirmesinde bu durum 'Pratikte Geçici Agnostisizm' olarak tanımlanmaktadır. Geçicilik er ya da geç konuyu çözüme kavuşturacak kanıtların bulunacağına ümidi ve çözüme kavuştuğunda ise bu tür bir agnostisizmin kaybolacağını ifade eder. Onun buna tezat oluşturacak diğer bir isimlendirmesi ise 'Prensipte Kalıcı Agnostisizm'dir.

Dawkins aynı zamanda konuyla ilgili olarak bir tutum ölçeği oluşturmuştur. Bu ölçek ise 1'den 7'ye kadar değişebilen seviyeleri ifade etmektedir. Konum 1, Tanrı hakkında %100 var olduğunu, 7. konum ise %100 var olmadığını düşünenlerin konumudur. O kendisini 6. Konumda görmekle beraber 7'ye meylettiğini söylemektedir. Onun konumlandırmasında Pratikte Geçici Agnostisizm herhangi bir seviyeye değil orta noktaya konumlanır. Prensipte Kalıcı Agnostisizm ise bu ölçekte hiçbir yerde bulunmamaktadır. Çünkü o herhangi bir konu hakkında olasılık vermemektedir.[28]

1.4. TARİHİ VE TEMSİLCİLERİ BAKIMINDAN AGNOSTİSİZM

Agnostisizm, Tanrı'nın varlığı konusunda şüpheyi içerdiğinden onun tarihi ilkçağ filozoflarına kadar götürülebilmektedir. Her ne kadar isimlendirmesi 19.yy sonlarında olsa bile, Tanrı'nın varlığı üzerinden şüphecilik, onun isimlendirilmesiyle birlikte başlamamıştır. Tanrı hakkında şüphecilik söz konusu olduğunda görüş bildiren filozofları dikkate aldığımızda karşımıza yoğun bir şekilde, İlkçağ filozofları (özellikle Sokrates öncesi dönemde Sofistler), 17.yüzyıl, 18.yüzyıl ve 19.yüzyıl dönemleri daha çok ön plandadır. İsimlendirme söz konusu olduğunda ise dikkate değer kısmın 19.yy. sonları olduğunu görmekteyiz ve filozof olarak ise Thomas H. Huxley karşımıza çıkmaktadır.

[28] Poidevin, ss.16-17.

1.4.1. İlkçağda Agnostik Eğilimler

Bu dönemde agnostisizmin ana karakterini ortaya koyan isimlerden biri Protagoras'tır. Ahmet Arslan'a göre onun tanrıtanımazlıkla ilişkilendirilmesinin sebebi 'Tanrılar Üzerine' adlı eserinde yer alan şu ifadelerdir:

"Tanrılara gelince, ne onların var oldukları, ne var olmadıkları, ne de ne şekilde olduklarını biliyorum, çünkü bu konuda bilgi edinmeyi engelleyen çok şey vardır: Onların duyularla algılanmamaları, insan hayatının kısalığı..."

Protagoras bilgi konusunda ise rölativist (göreceli) bir görüşe sahiptir. Onun meşhur cümlesi "İnsan her şeyin ölçüsüdür" tam olarak bunu ifade etmektedir. Protagoras, eşyayı bilme konusunda duyu organlarının kullanıldığını fakat duyu organlarının farklı zamanlarda aynı insanlara veya farklı insanlara aynı zamanda aynı görünmeyeceğini söylemektedir.

Protagoras'ın bilgi konusundaki göreceli tavrı ile Tanrı konusundaki agnostik tavrı tamamen eş değer şeyler değildir. O bilgi konusundaki bireysel ve göreceli tavrını Tanrı'nın varlığı konusunda göstermez. O bu konuda sadece agnostiktir.[29]

Protagoras'tan sonra ise, Gorgias, "hiçbir şeyin var olmadığını, var olsa bile bilinemeyeceğini, bilinse bile başkasına iletilemeyeceğini" savunmuştur. Gorgias, felsefeyi ortadan kaldırıp onun yerine hitabet sanatını koymayı, böylece varlığı, bilgiyi, ortadan kaldırarak tam bir hiçliğe (nihilizm) ulaşmayı hedeflemiştir.[30]

Şüpheciliğin ortaya çıkması bilgi konusu üzerinden olmuştur. O yüzden şüphecilerin ilk temsilcileri Sofistler olarak değerlendirilmekte, Aristo sonrası dönem şüphecileri de kendilerini Sofistlerin öğretilerine dayandırmaktadır. Şüpheciliği sistemleştiren ilk isim ise Piron'dur. Ona göre bilgi, insanı hayatın en yüksek amacına ulaştırma gücüne sahip değildir. Çünkü bir konu üzerinden birbirinin karşıtı olan ve güç olarak da birbirine eşit olabilecek iki kanıt ortaya atılabilir. Dolayısıyla hiçbir şey hakkında bir şey söylenemeyeceğini, yapılacak şeyin ise her türlü yargıdan kaçınmak olduğunu söylemektedir. Duyular ve akıl bize nesneleri göründüğü gibi gösterirler, oldukları gibi değil. Şüphecilik insana gerçek varlığın olmadığını, boş kuruntular yapmamak gerektiğini, ölüm ve ölümden sonraki hayatın korkutuculuğuna gerek

---

29 Ahmet Arslan, **İlkçağ Felsefe Tarihi- Sofistlerden Platon'a**, 3. baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, Cilt:2, ss.27-32.

30 Arslan, ss.46-52.

olmadığını ve en önemlisi de önyargılardan kurtulmakla, sadece görünüşlere yönelmeyi öğütleyerek en yüksek amaç olan mutluluğa ulaşılabileceğini söylemektedir.

Şüpheciliğin görüşlerini yazılı olarak tanıtan ise Piron'un öğrencisi Timon'dur. O hocasının ele aldığı konuyu üç soru ve cevap ile kısaca anlatmaktadır. "Nesnelerin gerçek yapısı nedir?" sorusuna "kavranamaz", "Nesneler karşısındaki duruşumuz ne olmalıdır?" sorusuna "yargıdan kaçınmak", sonuncusunda ise "Nesneler karşısındaki doğru bir duruştan ne kazanırız?" sorusuna "sarsılmazlık" cevabını vermektedir.

Aristo'nun ölümünden sonra kurulan iki okul olan Epikürosculuk ve Stoacılık şüpheciliğin etkisinde kalmışlar, bunu da bilgi anlayışlarında göstermişlerdir.[31]

1.4.1.1. Agnostisizmin Oluşumunda Şüpheciliğin Rolü

Piron'un takipçilerinden biri olan Sextus Empiricus, şüpheciliğin en büyük temsilcilerinden biridir. O aynı zamanda Tanrı konusunda da bir bilinemezci olduğunu fikirleriyle açık bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre bir Tanrı fikrine sahipsek O'nun özelliklerini de söyleyebilmeliyiz. Fakat o bu konularda uzlaşma olmadığını söylemektedir. Bazıları bir vücudunun olduğunu söylerken, diğerleri olmadığını; bazıları evrende olduğunu söylerken, diğerleri tam tersi olmadığını; bazıları insan gibi olduğunu ifade ederken diğerleri benzemediğini söylemektedirler. Bu kadar tartışmalı bir konu olması dolayısıyla o açık değildir ve onunla ilgili bir tasavvurumuz olamaz. Onun varlığını ne kanıtlayabiliriz ne de çürütebiliriz demektedirler.

Sextus örneğinden yola çıkıldığında agnostisizm ve septisizm arasında bir bağlantı vardır. Ama tamamen aynı da değillerdir. Septisizm bir yöntemken, agnostisizm bir zihniyet durumudur. Çünkü şüphecilik agnostisizme giden yollardan veya sebeplerden biridir. Agnostisizme ulaşan birçok yol vardır. Aynı zamanda şüphecilik evrensel olup geniş bir alanı kapsarken, agnostisizm çoğunlukla yereldir. Agnostisizm, sadece belli konular üzerinde var olan bir durumdur.[32]

---

[31] Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 17. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, ss.85-86.
[32] Poidevin, ss.35-39.

1.4.2. 17. Yüzyıl ve 18. Yüzyıl'daki Agnostik Eğilimler

17. yüzyılda şüpheciliğin temsilcileri ise Descartes ve onu takip eden Pascal olmuşlardır. Descartes, arayışlarının doğru bir sonuca varması için her konuya şüpheyle başlamaktadır. Doğru bilgiye ulaşana kadar şüphe yöntemini kullanmayı ilke edinmiştir. O septiklerde olduğu gibi bilginin olabileceğine veya olamayacağına ait bir şüphe değildir. O sadece doğru bilgiye ulaştıracak olan bir metottur. O şüphesinde, Tanrı'nın aldatan bir Tanrı olabileceğini ve en güvenilir bilgilerde dahi bizi aldatmaktan hoşlanabileceğinin varsayılabileceğini düşünür. O şüphe anlayışında, şüphenin bir düşünme olduğunu ifade ederek, meşhur ifadesi olan "Düşünüyorum, o halde varım" sonucuna ulaşır. Pascal'ın büyük bir farkı Tanrı inancına sahip olduğu halde aklın bu tarz metafizik konularda bilgileri edinmedeki yetersizliğidir. Tanrı'nın bilinirliği konusunda o, aklın bunu kavrayacak ve bu konuyu anlatacak kadar sınırlarının geniş olmadığını ifade eder. Bu alana duygularla, gönülle, sezgiyle geçilebilecektir.[33]

18.yy. da ise ön fikirleriyle öncülük edenler arasında Kant ve Hume bulunmaktadır. Üçüncü bölümde Kant'a ayrıntılı bir şekilde yer ayıracağımız için burada kısaca bu filozoflara değineceğiz.

1.4.2.1. Kant

Bampton Konferanslarında ön plana çıkan aynı zamanda Huxley'in yakından takip ettiği Mansel, Immanuel Kant'tan büyük ölçüde etkilenmiştir. Kant'ın bilgi hakkında ifade ettiği şeyler, onu agnostisizm tarihinin önemli bir parçası yapmıştır. Kant altmış yaşlarından sonra, hayatının en önemli eserleri olan ve agnostisizme ilham olmuş olan kitapları, "*Saf Aklın Eleştirisi*" ve "*Pratik Aklın Eleştirisi*"ni yazmıştır.

Kant, genel olarak Britanya'da hâkim bilgi anlayışı olan deneyselciliğe (Ampirizm) ve Kıta felsefesindeki akılcılığa (Rasyonalizm) eleştiriler sunar. Ampirizm bilgi kaynağının tamamen duyusal tecrübeden türetildiğini kabul ederken Rasyonalizm aklın kullanımıyla tam bir bilgiye ulaşılacağını kabul etmektedir. Kant bunların her ikisinin de yanlış olduğunu düşünmektedir. Çünkü deneyim bilgi edinme

---

[33] Gökberk, ss.232-247.

vesilesi olmasına rağmen, salt deneyimin yorumlanamaz oluşu onu tek başına yetersiz hale getirir. Zihin bu deneyimleri kategorize etmelidir. Diğer bir tarafta ise salt akıl bizlere bilgi vermez, akıl vasıtasıyla dünya hakkında hakikat kurmaya çalışan girişimler çelişki meydana getirirler.

Kant'ın deneyimlerin alanı olarak tanımladığı fenomenler dünyası ve deneyimlerin ötesindeki alan olan numenler ayrımı, bilginin ne olduğu hakkında önemli bilgiler sunar. Kant, bilginin fenomenler dünyasının sınırlarıyla kısıtlanmış olduğunu söylemektedir. Tanrı ise bu deneyimlenen dünyanın bilgisiyle elde edilemez. Numenlerin de insan aklı tarafından bilinemeyeceğini iddia eder. O tam da burada numenler hakkında agnostiktir. O Tanrı hakkında agnostik değildir. Ona göre Tanrı inancının kanıtlarla ilgisi yoktur, dünya Tanrı'nın varlığını sağlar. Tanrı ona göre ahlaki yasalar gibi soyuttur. O yüzden Tanrı'nın bilgisi bize kapalıdır.

Kant'ın kendisinin agnostik olup olmadığı cevaplaması zor bir soru olsa da, 19.yy agnostikleri olan Mansel, Huxley ve Spencer'a fikir verme açısından öncü olduğu kabul edilmektedir.[34]

1.4.2.2. Hume

Kant, Hume okumaları yaptıktan sonra, "dogmatik uykumuz kesildi" demişti. Sebebi ise Hume'un belirli düşünce alanlarındaki bilgileri zayıflatma eğilimiydi. Huxley, Hume'u "Kant'ın ebeveyni" ve daha sonraki dönemde ortaya çıkmasına rağmen "agnostisizm" kavramının kahramanı olan bir kafa dengi olarak değerlendirir. Hume, bilginin sınırlarını çizerken ve bilgi iddialarının asılsızlığını savunma konusunda agnostiktir. Fakat o aynı zamanda, evrenin insan zekâsına benzetilen bir varlık tarafından var edildiğini söylerken teizme kapı aralamaktadır.[35]

Hume ve Kant üzerinde yapılan agnostisizm değerlendirmeleri, özellikle Kant üzerinden yapılan değerlendirmeler daha fazla önem arz ettiği için burada kısaca değinilmiştir. Agnostisizm-ateizm ilişkisinden bahsederken ayrıntılı olarak ayrıca değerlendirilecektir.

---

[34] Poidevin, ss.27-30.
[35] Poidevin, ss.30-35.

1.4.3. 19. Yüzyıl'da Agnostisizmin Ortaya Çıkışı

Tam anlamıyla cevap vermek kolay olmasa bile, hangi isim altında olduğu önemsenmeksizin, agnostik düşünceyi ortaya çıkaranlar konusu ve bunların kimler olduğu daha önce bahsedilmişti.

Kendilerini bu isimle tanıtanlara gelince, bunlar; Thomas Henry Huxley, Leslie Stephen ve Herbert Spencer'dır. Bu isimler daha önceki yazarlar tarafından etkilenmişlerdir. Çünkü felsefenin, dinin, epistemolojinin ve bilimin sınırları hakkında endişeler hep var olmuştur.[36] Agnostisizmin isim verilme dönemi ise araştırmanın merkezi konumunu teşkil etmesi bakımından önemlidir. Bu isimlendirme dönemi ise Metafizik Topluluğunun oluşmasıyla başlamaktadır.

1.4.3.1. Metafizik Topluluğu

1868'de İngiltere'deki "Nineteenth Century" dergisinin editörü olan James Knowles'ın evinde, onun eski müdürü Charles Pritchard ve şair Alfred Tennyson ile toplanmışlardı. Knowles, bilimsel tartışmaların doğasında olduğu gibi dini konuları da aynı tarafsızlıkla ve açık görüşlülükle tartışabilecekleri teolojik bir topluluk kurmayı teklif etti. Orada bulunanlardan bu topluluğa katılacaklarına dair onay aldı ve geniş fikirli kişilere davetiyelerini gönderdi. Bu grubun üyelerinden olup kendisi bir dekan olan Dr.Stanley'in eşi Lady August, bu grubun isminin Metafizik Topluluğu olmasını önerdi ve bu kabul edildi. Bu topluluk içerisinde başbakan William Ewart Gladstone da dâhil olmak üzere bilim insanları, filozoflar ve politikacılar vardı. Bunların üyeliğiyle topluluk genişledi.[37]

1.4.3.2. Thomas Henry Huxley

Metafizik Topluluğu'nun ilk üyeleri arasında bir bilim adamı ve öğretim görevlisi olan Thomas Henry Huxley bulunmaktaydı. Huxley, tıp okuduktan sonra, HMS Rattlesnake'de asistan cerrah olarak dört yıl çalıştı. 1854 yılında Royal School

---

[36] Poidevin, s.18.
[37] Poidevin, ss.18-19.

of Mines'da öğretim görevliliğinden sonra, Royal Institution'da fizyoloji profesörlüğüne atandı. Onun bilinmesini sağlayan en önemli şey ise Darwin'in doğal seçilim teorisini desteklemesiyle oldu. O Darwin'e göre daha aktif ve etkili konuşmalarıyla, dersleriyle, süreli yayınlardaki birçok yazısıyla geniş bir kitleye ulaştı. Darwinizm'e olan aşırı bağlılığından dolayı ona "Darwin'in Bulldog'u" ismi verildi. Huxley'e göre, bir konu üzerinde farklı görüşler konusunda çeşitlilik olmasına rağmen, herkes kendisini belirli kavramlar üzerinden tanımlıyordu. Bunlar pozitivizm, materyalizm, teizm vb. şeylerdi. Sonrasında o kendisinin konumunu hangisinin açıklayacağını merak etmekle birlikte, kullanılan kavramların her birinin kendi hissettiği düzeyi ifade etmediğini gördü. Kendisinin görüşünü tanımlayan şeyin, görüşlerindeki bu kesinlik eksikliği olduğuna karar verdi. Bunun ise o zamana kadar bir adı olmamıştı. Huxley kendi konumuna karşılık olarak agnostisizm kavramını icat etti. Agnostisizm kavramının tercih edilmesi, Yeni Ahitte yer alan Aziz Paul'un Atina ziyaretindeki konuşmasında bilinmeyen Tanrı'dan bahsetmesi ve Yeni Ahit'te bilinmeyen tanrıya "agnosto theo" denmesinden ilham alınarak, Huxley'e önerilmesiyle meydana gelmiştir.[38]

Huxley 1869'daki agnostisizm isimlendirmesinden yirmi yıl sonra bu kavramı yayınlar. Onun amacı kendi kesinliksizliği ve gnostiklerin gizli ve ayrıcalıklı bilgiye sahip olduklarını ifade edişleri arasında bir zıtlık oluşturmaktı. Orijinal gnostikler, Hristiyanlığın önderliğinde, Tanrı'nın doğası ve iradesi konusunda özel bir anlayışa sahip olan bir mezhepti. Daha sonraki temsilcileri, İsa'nın mesajlarının daha iyi anlaşılmasını talep ederek, sıradan Hristiyanlardan kendilerini ayırdılar. Huxley teistik çağdaşlarını düşündüğünde gnostisizme doğru bir eğilimin olduğunu gördü. Buna karşılık olarak ise o, a-gnostik veya bir gnostik olmayan olarak kendini isimlendirmiştir.[39]

1869'dan yayınlanmasına kadar geçen süreden itibaren kelimeyi kullananların çoğu, agnostisizm kavramının Huxley'e ait olduğunu bilmiyorlardı. Kavramın ilk yayınlanan kullanımı Hume'un 1878'de basılan bir kitabında yer alıyordu. Popüler dergilerin editörleri vasıtasıyla kavram ortak bir kullanım alanına sahip oldu. Richard Hutton, "Spectator" dergisinde konuyla ilgili birçok makale yazmıştır. Hutton, "Papa

[38] Poidevin, ss.19-20.
[39] Poidevin, ss.20-21.

Huxley” adlı bir makalede Huxley için, “herkese ne kadar az bildiklerini öğretecek kadar büyük ve şiddetli bir agnostik” sözlerini kullanarak onu tanımlıyordu.

Kendini agnostik olarak tanımlayan ilklerden biri de, Huxley’in arkadaşı Leslie Stephen’dır. 1876’da Agnostik Apology’i (Agnostik Savunma) yayınladı. Bu eser, dindar bir ailede büyüyen Stephen’ın, teolojik tartışmaları boş kelime oyunu olduğu için reddeden eski dini inançlarından epeyce uzaklaştığını göstermektedir. O Tanrı’nın varlığına inançla acının varlığını uzlaştıramamasına rağmen kendisinin ateist olduğunu söylememektedir.[40] Çünkü kötülük probleminden dolayı Tanrı’nın inkârı ateizmin teizm hakkında öne sürdüğü aleyhteki klasik argümanlardan biridir.[41]

Diğer bir isim ise Huxley’in müttefiki olarak tanımladığı, agnostisizm konusunda ilklerden biri olmakla beraber papaz olan Henry Longueville Mansel’dir. O 1858’deki Bampton Konferansları’nda “Dini Düşüncenin Sınırları” konusunda yapılan konuşmalarıyla başarıya ulaştı. Mansel, Tanrı’nın aşkın bir varlık olarak insan zihninin ötesinde olduğunu ve insan zihninin ise sınırlı olduğunu, dolayısıyla Tanrı’nın bilinemez olduğunu söyler. Huxley Mansel’in konferanslarını okuduğunda, kutsal metinlerin savunmasından daha fazla onun insan bilgisi üzerine söylediklerinden keyif almış ve bunların okunmasını başkalarına da tavsiye etmiştir.[42]

1869-1883 yılları arası, agnostisizm konusunun en fazla tartışıldığı dönemdir. Fakat Huxley kavramın yaratıcısı olduğunu hiçbir yerde yayınlamamıştır. Richard Hutton gibi kişiler tarafından desteklenmek onu mutlu etse de, sözcüğün ortaya atılmasının halk nazarında şüpheyle karşılanacağını tahmin ederek yayınlamadı.[43]

Agnostisizm, “*The Agnostic Annual*” adlı bir derginin editörü tarafından kamuya ilan edildi. Huxley, derginin editörü olan Charles Watts’la yaptığı yazışmada sözcüğün fikir babası olduğunu itiraf etti. O bunun özel bir konuşma olduğunu zannederken, yazışmalarındaki mektubunu derginin ilk sayısında görünce öfkelendi. Fakat kısa bir süre sonra, kendisinin zıt pozisyonlarla tanımlandığını fark edince sessizlikten vazgeçti. Bu zıt pozisyonlar, agnostisizmin, ateizm için bir kılıf olduğu ve dini baltalayabileceği anlamındaki şeylerdi. Londra’daki King’s College’ın müdürü Dr. Henry Wace agnostikleri kâfir olarak ilan etmişti. Aynı zamanda, Huxley

[40] Poidevin, s.22.
[41] Aydın, **Din Felsefesi**, ss.215-217.
[42] Poidevin, ss.23-24.
[43] Poidevin, s.25.

genellikle Tanrı'nın bilinemezliğini savunan Herbert Spencer ile aynı gruba dâhil edildi. Hatta Huxley, kendi yazdıklarında, agnostisizmin bir din, bir inanç olarak algılandığını inanç üzerine ele aldığı bir makalesinde yazdı.[44]

Nihayetinde, 1889'da kavramı doğru bir şekilde ifade etmeye karar verdi. O zamanlar 64 yaşındaydı ve Viktorya dönemindeki yeri güvenilir ve sağlamdı.[45] Bunun üzerine "Agnosticism and Christianity" adlı eserinde, agnostisizmin, prensip olarak, ahlaki ve entelektüel bir ilkenin geçerliliğine inandığı sürece, ne bir olumsuz inanç ne de olumlu bir inanç olarak açıklanamayacağını söylemiştir. Bu etik ve ahlaki ilke çeşitli şekillerde ifade edilebilir olsa da Huxley'e göre, bir kişi mantıksal olarak kendini haklı çıkaran deliller üretemediği sürece, herhangi bir önermenin nesnel gerçekliği hakkında emin olduğunu söyleyemez. Agnostisizmin iddia ettiği şey tam da budur ve agnostisizm için her şey bu esasa göre değerlendirilmelidir.[46]

1.4.4. 20. Yüzyıl'dan İki Örnek: Carl Sagan ve Bertrand Russell

Russell'ın matematik ve felsefede öncü bir bilim adamı olması, Sagan'ın ise gökbilimci ve dünya dışı akıllı varlık üzerine yaptığı çalışmaları ve agnostisizm düşüncesinin pratik alanda nasıl örneklendirilebileceğine dair örnekleri vermelerinden dolayı bu iki bilim adamı tercih edilmiştir. Aynı zamanda verdikleri örneklerin birbirine benzer akıl yürütmeleri içermesinden dolayı beraber ele alınma ihtiyacı doğmuştur. Bu yüzden sırasıyla Sagan'ın ve Russell'ın Tanrı düşüncesinin sorgulanmasına dair analojilerine bakılacaktır.

İlk örneği Sagan bize, Türkçeye "Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı" adlı eserinde garajında bir ejderhanın varlığından bahsederek vermektedir. Bu örnek bir okuyucuyla bir diyalog halinde verilir.

Garajında ağzından ateş çıkaran bir ejderhanın varlığından bahsederek başlar konuşmaya ve sohbeti şöyle anlatır:

---

[44] Poidevin, s.25.

[45] William Henry Young, **Evangelical Agnosticism**, Free Inquiry, Cilt:5, 1983, https://infidels.org/library/modern/william_young/evangelicalagnosticism.html, (erişim tarihi:12.03.2018)

[46] Thomas Henry Huxley, **Agnosticism**, Collected Essays, Cilt:5: Science and Christian Tradition, New York: D. Appleton and Company, 1895, s.310.

"Göster bana" diyorsun. Seni garajıma götüreceğim. İçine baktığında bir merdiven, boş boya tenekeleri ve eski üç tekerlekli bisiklet var ama ejderha görmüyorsun.
"Ejderha nerede?" diye soruyorsunuz.
"Ah burada" diye cevap veriyorum belli belirsiz. "Görünmez bir ejderhadan bahsettiğimi ihmal etmişim."
Ejderhanın ayak izlerini yakalamak için garajın tabanına unun serilmesini öneriyorsunuz.
"İyi fikir", diyorum, " ama bu ejderha havada uçuyor."
Sonra görünmez ateşi algılamak için kızıl ötesi algılayıcı kullanmayı öneriyorsunuz.
"İyi fikir ama görünmez ateşin ısısı da yok."
Ejderhaya boya püskürterek görünür hale getireceksin.
"İyi fikir ama maddi olmayan ejderhaya boya yapışmaz ki."[47]

Sagan, burada ejderha örneğini verirken, bunu Tanrı kavramıyla ilişkilendirir. Ona göre ejderha, insanlara sadece şüphe yokken gözükmektedir ve bu mantıklı değildir. Ona göre mantıklı olan, geçici olarak bu ejderhanın varlığını reddetmek ve gelecekte meydana gelebilecek olan bilimsel verilere açık olmaktır.

İkinci örnek ise, Bertrand Russel'ın "Is There a God?" (Tanrı var mı?) eserinden gelmektedir:

*"Birçok Ortodoks kişi, kendilerinin dogmalarını ispat etmeleri gerektiğini değil, şüphe edenlerin kendi kabul edilmiş dogmalarını çürütmesi gerektiğini söyler. Bu elbette bir hatadır. Dünya ile güneş arasında, eliptik yörüngede dönen Çin malı bir çaydanlık olduğunu önermiş olsaydım ve bu çaydanlığın en güçlü teleskoplarınızla bile tespit edilemeyecek küçüklükte olduğunu ekleyecek kadar da dikkatli olsaydım, kimse bu görüşümün aksini ispatlayamazdı. Ama daha da devam ederek, bu savımın yanlışlanamaz özellikte olmasından dolayı, insan aklının ondan kuşku duymasının kabul edilemez bir varsayım olacağını söyleseydim, herkes haklı olarak saçmaladığımı düşünürdü."*48

Russell, olumlu bir kanıt bulunamayan durumlarda, herhangi bir nesnenin varlığından şüphe edilmesi gerektiğini dile getirirken dinlerdeki Tanrı inancıyla paralellik kurmaktadır. Bu hikâyede savunulmaya ihtiyaç duyulmayan demliğin yokluğu veya bilinemezliği konusudur. Savunulmaya ihtiyaç duyulan ise demlik vardır diyenlerin durumudur. Çünkü demliğin varlığını düşündürebilmek için olumlu nedenlere ihtiyaç vardır. Bu da çaydanlık hakkında agnostik olmayı haklı çıkarmaktadır.

---

[47] Poidevin, s.40.
[48] Poidevin, s.41.

Sonuç olarak ne Russell'ın yörüngedeki çaydanlığı ne de Sagan'ın garajındaki ejderhası, Tanrı ile analoji kurmak bakımından çok da adil gözükmemektedir. Çünkü Tanrı'nın varlığı konusundaki agnostiklikle, çaydanlık konusundaki agnostiklik, en azından ölüm sonrasında ne işe yarayacağı konusunda fark meydana getirebilir. Bu nedenle Tanrı konusundaki agnostisizm, çaydanlık ve ejderha konusundaki agnostisizme benzer bir değere ve ieçriğe sahip değildir. Tanrı konusunda agnostik olmak daha önemli ve değerli bir durumu ifade etmektedir.[49]

Bu bölümde agnostisizm ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmıştır. İlk olarak onun etimolojik kökenine değinilmiş ve devamında bu kavramın felsefî anlamda ne ifade ettiğine odaklanılmıştır. Türkçe olarak neredeyse hiç çalışılmamış denebilecek bir araştırma konusu olan agnostisizm için bu çok büyük bir önem arz etmektedir. Devamında daha önemli olan agnostisizmin teizm veya ateizm gibi iki ana akım nazara alınarak nerede durduğu problemi tartışılmıştır. Sonuç olarak ise onun teizme veya ateizme bir karşıtlıktan doğduğu ve bu yüzden tamamen farklı bir konumda olduğu tespit edilmiştir. Agnostisizm çeşitleri anlatılırken ise tüm çeşitlerine değinilmekle beraber daha çok ateizme yakın olduğu varsayılan çeşitleri dikkat çekmektedir. Bu da karşımıza güçlü agnostisizm veya kanıta dayanan agnostisizm formlarını çıkarmıştır.

Agnostisizm tarihi ve temsilcileri arasında özellikle ilkçağ filozoflarının önderlik açısından değerli olduğu, özellikle 18. yy. ve 19 yy. da Kant ve Hume gibi filozofların görüşlerinin agnostisizm düşüncesini netliğe ulaştırma yönünde ilk adımlar oldukları görülmektedir. 19.yy. ise bilinemezcilik düşüncesinin agnostisizm şeklinde kavramlaşması ve isim babası olması dolayısıyla Thomas Henry Huxley'in bu dönemde yaşaması, konunun kilit noktasını oluşturmuştur. Son olarak ise Carl Sagan ve Bertrand Russell gibi hem bilim adamı hem de filozof olan kişiliklerin üzerinden verilen iki örnekle agnostisizm düşüncesi netleştirilmeye çalışılmış ve insan zihninin bu konu üzerinde nasıl bir düşünme süreci geçirdiği biraz daha somut hale getirilmiştir.

[49] Poidevin, ss.42-45.

İKİNCİ BÖLÜM

ATEİZM

Ateizmin tanımlanması son derece basittir. O Tanrı veya Tanrıların olmadığı inancıdır. Pek çok kişi ise genel olarak, ateistlerin Tanrı'nın varlığına ve ahlakın varlığına inanmadıklarını düşünür. Veyahut Tanrı yok ve hayat anlamsız, ya da Tanrı yok ve hiçbir insani iyilik yok diye düşünülmektedir. Fakat ateizm sadece Tanrı'nın varlığı konusunda olumsuz bir tavra sahiptir. Hayatın diğer kısımlarında ise inanç olarak olumlu bir görüşe sahip olabilir.[50] Dolayısıyla ateist hayatın anlamı, ahlakın varlığı, duygular ve olumlu yaşam tecrübeleri konusunda ümitli bir tavra sahiptir. O bu tarz tecrübelerin ve soyut olan duyguların varlığını reddetmez.

Ateist inancın olumsuzluğunun Tanrı'nın varlığı tartışmasının ötesinde olduğuna inanılır. Ateizmdeki Tanrı'ya olan inancı reddetmek, genellikle doğaüstü ve aşkın varlıkların daha geniş bir reddi olarak değerlendirilir. Örneğin, bir ateist, ölümsüz ruhların, ölümden sonra yaşamın ve doğaüstü güçlerin varlığına inanmaz. Doğal olarak ateist görüşe sahip bir kişi, aşkın olanı reddetme eğilimi göstermektedir.[51]

Ateizm yalnızca Tanrı'ya olan inanç ve diğer inanç biçimleriyle değil, aynı zamanda agnostisizmle de Tanrı'ya olan inanç veya inançsızlığın askıya alınması konusunda tezattır. Tanrı'nın var olup olmadığını bilemeyeceğimiz gerçeği, agnostik iddialar açısından tek rasyonel seçeneğin tartışmak ve soruşturmak olduğunu gösterir. Agnostik için, hem teist hem de ateist, Tanrı'nın varlığını doğrulamak ya da reddetmek pozisyonunda olduğu için, agnostisizm her iki pozisyonu haklı çıkarmak için yeterli kanıtımız ya da argümanımız olmadığını söyler. Olumlu bir Tanrı inancı olmayan insanların agnostik mi yoksa ateist mi olması gerektiği önemli bir sorundur, belki de kişinin Tanrı'ya olumlu bir şekilde inanıp inanmadığı sorusu kadar önemlidir.[52]

---

[50] Julian Baggini, **Atheism: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, New York, 2003, s.3.
[51] Baggini, s.4
[52] Baggini, s.4

2.1. KAVRAMSAL BİR YAKLAŞIM

Ateistler genel olarak basit fizikselci ya da materyalist olarak görülürler. Fakat fizikalistler, var olan tek şeyin maddi nesneler olduklarını varsayarlar. Ateist sadece genel anlamıyla fizikselcidir. O sadece maddi olanın varlığına inanan değildir. O doğaüstünün olamayacağı konusunda fizikselci ve natüralisttir. Ateizm fiziksel olmayan ruhlar ve fikirler konusunda fizikselcidir.

Ateizme yapılan bir haksızlık ise şudur; ateistler Tanrı'nın varlığını inkar etmekle kalmayıp, aynı zamanda fiziksel nesnelerden başka hiç bir şeyin varlığına inanmayan bir tür nihilist olarak da tanımlanmaktadırlar. Fakat fizikalizm, zorunlu olarak, materyalistleştirmeyi zorunlu kılmaz. Bütün fizikçiler, tek şeylerin fiziksel şeyler olduğunu söylüyor. Bu, örneğin, akılların veya zihinlerin mevcut olmadığı anlamına gelmez. Ateistler bu tarz bir fizikselliği savunur. Onlar evrende fiziksel şeylerin varlığına inanmakla birlikte, aklın, güzelliklerin, duyguların ve ahlaki değerlerin varlığına da inanmaktadırlar.

Ateizm anlayışının çoğunluğunda, fizikalizmin spesifik iddiaları değil, daha geniş olan doğallık iddialarının olduğu varsayılmalıdır. Farkında olunması gereken konu, doğal dünyanın sadece atomlardan ve temel fiziksel güçlerden oluşmadığı, duyguya ve güzelliğe de ev sahipliği yaptığıdır. Ateistin yaptığı Tanrı'nın varlığının inkârıdır, doğal dünyanın, fikirlerin ve ahlakın inkârı değildir.[53]

Etimolojik açıdan bakılacak olursa ateizm, bir a-teizmdir. Teistik inancın reddi olarak tanımlanır. Dolayısıyla genel kanı olarak ateizm, doğası gereği olumsuzdur ve varlığını reddettiği dini inançlara dayanır. Aslında bu da etimolojik yanlışlık kısmına girebilir. Çünkü felsefe de etimolojik olarak bilgelik sevgisi olarak tanımlanır. Ancak felsefe hâlihazırda yalnızca bu etimolojik tanımlamaya göre ifade edilemez. Ateizm de onun gibi etimolojik anlamının ötesinde bir içeriğe sahiptir.[54]

Ateizm kavramı aynı zamanda iki farklı anlamda kullanılabilmektedir. Birincisi yukarıda bahsedilen etimolojik anlamıyla benzerlik göstermektedir. Buna 'geniş anlamıyla ateizm' denilebilir. Geniş bir anlamda ateist, teist olmayan anlamına gelmektedir. Bu tarz ateizm olumsuzluk takısı olan 'a' takısı ile nötr bir anlama

[53] Baggini, ss.4-7
[54] Baggini s.7.

kavuşmaktadır. Diğer bir anlamda ya da 'dar bir anlamda ateist' ise, düşünerek ve tartışarak Tanrı'nın var olmadığı inancına sahip olan kişiye verilen isimdir. Bu değerlendirmeler nazarında bunların ilkine negatif ateist, ikincisine ise pozitif ateist denilmektedir. Felsefe söz konusu olduğunda önemli olan taraf pozitif ateizm çeşididir.[55]

Ateizm terimi Yunanca Tanrı anlamına gelen Theos'dan üretilen İngilizce de ise "theism" olarak adlandırıldığı için, bu kelimenin başına ona olumsuzluk veren 'a' takısının gelmesiyle meydana gelmiştir. Teizmi "Tanrı inancına sahip olmak" olarak tanımlandığını varsaydığımızda ateizmi de "Tanrı inancına sahip olmamak" olarak tanımlayabilmekteyiz. Ateistlerin reddettiği Tanrı kavramı ilk planda teizmin Tanrı kavramını daha sonra ise dolaylı olarak ilahi dinlerin tanrısını reddetmektir.[56]

2.2. TARİHİ İTİBARİYLE ATEİZM

Ateizmin doğru olduğunu kanıtlamak için sebepler sıralamak ya da yanlışlığını göstermek için sebepleri tartışmak, ateizmle ilgili her şeyi yapmış olmak değildir. Ateizm iki konuya odaklanarak anlatılabilir. Birincisi, Batı tarihinde ateizmin ne zaman ve neden ortaya çıktığı, ikincisi ise Sovyetler Birliği, Nazi Almanya'sı, İtalya ve İspanya'da nasıl değerlendirildiğidir.[57]

2.2.1. Ateizmin Doğuşu

Bazıları Ateizm düşüncesini Antik Yunan'a dayandırırken bazıları ise onun 18.yy. sonlarında ortaya çıktığını savunmaktadırlar. Onun kökenleri Antik Yunan'a dayansa da kavram olarak ortaya çıkması Aydınlanma ile olmuştur.[58]

Ateizmin kökenlerinin Antik Yunan'a dayanmasının sebebi natüralizm ve ateizm arasındaki bağdan kaynaklanmaktadır. Onun kökenini kavramak için natüralizmin kökenini kavramak gerekir. Natüralizm ise M.Ö. 6.yy'a ait Sokrates öncesi Miletli filozoflara dayanmaktadır. Bunlar ise, Tales, Anaximander ve

---

[55] Aydın, **Din Felsefesi**, s.210.
[56] Aydın Topaloğlu, **Teizm ya da Ateizm- Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, ss.14-15.
[57] Baggini, s.73.
[58] Baggini, s.74.

Anaximenes'dir. Bu filozoflar mitleri natüralistler lehine reddeden ilk kişilerdi. Daha önceleri, dünyanın kökenleri ve işlevleri mitlerle açıklanırken, Miletli filozoflar, doğanın insan aklının kavrayabileceği kanunlara göre yönetilen kendi içinde bir sistem olarak anlaşılabileceğine dair devrimsel bir fikirle ortaya çıktılar. Bu ortaya çıkışla beraber artık doğanın nasıl işlediğini anlamak için doğanın dışındaki şeylere ihtiyaç kalmamıştı. Cevapların hepsi zaten doğanın içinde vardı.[59]

Bu başlangıç her ne kadar günümüzdeki bilimin çok gerisinde olsa da aynı zamanda bilimin başlangıcı ile de ilişkilendirilebilir. Bu, dünyaya yeni bir bakış açısı sunmaktaydı. Onların düşüncedeki bu devrimi, mitlerin bilimle yer değiştirmesi değildi. Mitlerin sadece bilimsel bir yorumlanmasını içermekteydi.

Milet felsefesiyle, Thukididis tarihi arasında mitin ortak reddiyle beraber daha fazlasını içeren bir bağ vardır. Bu anlamda Sokrat öncesi filozoflar bilimin temellerini atmış, Thukididis ise tarihi rasyonel bir konuma çıkarmıştır. Tarih, geçmişin öyküsünü herkes tarafından ulaşılabilir kılmalı, aynı zamanda kanıt ve savlara dayanan bir konumda olmalıdır. Bilim ise herkesin yararlanabileceği ve değerlendirebileceği kanıtlara dayanarak dünyanın işleyişini çözme çabası olmalıdır. Miletli filozoflar tarafından başlatılan devrim böylece ortaya çıkmıştır.

Ateizmin kökenleri ise natüralizme dayanmakla birlikte, rasyonalizme daha derin bir bağlılığı içerir. Doğalcılık rasyonalizme dayanır ve bu nedenle ateizmin kökeni için temel olan natüralizmden ziyade rasyonalizmdir. Hem akılcılığın hem de natüralizmin kökenleri Antik Yunan'da bulunması nedeniyle önemli bir anlamda bu düşünce yapıları ve dönemleri, ateizmin tarihindeki ilk bölüme işaret ediyor olacaktır. Bu konuda kayda değer bir şey, ateizmin kökenleri ile Batı rasyonalitesinin kökenleri arasında bir bütün olarak bir tanımlama yapıldığıdır. Dolayısıyla ateizm, insan aklının ve anlayışının gelişimi hakkında daha geniş ve ilerici bir hikâyenin parçası olarak görülebilir. Ateizmin gelişimi ve ilerlemesi, ateizmin gelişiminin bir sonraki ana aşamasını ele aldığında güçlenmektedir. Bu aşamaya ise Aydınlanma ismi verilmektedir.[60]

---

59 Baggini, s.74.
60 Baggini, ss.74-78

2.2.2. 18. yy. Ateizmi: Ateizmin Belirgin Şekilde Ortaya Çıkışı

Yeniçağda ilk ateist eserin Baron d'Holbach'in "*The System of Nature*" (Doğa Sistemi) adlı eseridir.[61] Bu eserinde d'Holbach materyalizmi savunmakla birlikte, insanların doğayı yeteri kadar tanımadıkları için mutsuz olduklarını ve ahlaki bozukluğun ise dinden kaynaklandığını belirtmiştir. D'Holbach dini eleştirdiği gibi, Tanrı anlayışına yer veren diğer anlayışları da eleştirmiştir. O, Tanrı inancı insanın mistik eğilimlerinden ve Tanrı fikrini ruhunda şiirselleştirme ve kişiselleştirmesinden ortaya çıktığını savunmaktadır. İnsan doğasının bilinmeyene ve hayali olan kavramlara önem verdiğinden bahsetmiştir. Ona göre temelsiz olan Tanrı kavramı ve din olgusu ortadan kaldırılmalıdır.[62]

D'Holbach'dan önce herhangi bir ateist çalışmanın var olup olmadığı yine de tartışmalı bir konu olmuştur. Tarihin çeşitli dönemlerinde ateizm düşüncesi sistematik olmayan bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fakat Tanrısız bir dünya görüşünü sunmak ve duyurmak gibi sistematik bir hareket sadece 18.yy'ın sonlarında görülmüştür.

D'Holbach diğer bir taraftan kendisinin inançsız olduğunu ve Tanrı hakkında herhangi bir inanç ve düşünceye sahip olmadığını belirtmiştir. Hatta o, daha da ileri giderek bütün çocukların ateist olarak doğduklarını iddia etmiştir. Ona göre çocuklar doğduklarında Tanrı düşüncesine sahip değillerdir ve ateist olarak değerlendirilmeleri gerekir.[63]

Ateizm, natüralizm ve rasyonalizmle birlikte mitden akla ilerlemiş ve devamında Aydınlanma ile birlikte bir doktrin halini almıştır.[64] Aydınlanma dönemiyle ortaya çıkan din karşıtlığı Ortaçağ'daki kilisenin insanlara Tanrı adına yapmış olduğu katlanılamaz uygulamalardan dolayı ortaya çıkmıştır. Felsefi anlamda ateizmin ortaya çıkmamasının birinci nedeni budur; ikincisi ise ateizme yol açacak teorik bir boşluğun olmama durumudur. Ortaçağda dini düşünce çok çeşitli düşünürler tarafından temsil edildiği için hep zirvede olmuştur. Bu dönemde ateizmin ortaya

---

[61] Baggini, s.78.
[62] Topaloğlu, s.22.
[63] Stein Gordon, **An Anthology of Atheism and Rationalism**, Prometheus Books, New York, 1980, s.4.
[64] Baggini, ss.78-79.

çıkamamasının sebebi, baskının olması durumu ve güçlü bir teoloji geçmişinden dolayı ateistlerin azınlıkta kalmalarından kaynaklanmıştır.[65]

2.2.3. 19.yy. ve 20.yy.da Ateizm: Modern Dönem Ateizmi-Totalitaryanizm

19.yy.da ateizm, Tanrı'nın varlığına ilişkin delillerin inkârından daha fazla O'na verilen sıfatları eleştirmeye yönelmiş, insan ve Tanrı'nın farklı alanların varlıkları olması dolayısıyla, insanın Tanrı'yı kavramasının mümkün olmadığını dile getirmiştir.

Modern dönem ateizminin öncüleri Schopenhauer, Feuerbach, Marx, Nietzsche, Freud, Sartre ve Ayer gibi filozoflar olmuşlardır. Bu dönemde Hristiyanlık özelinde tüm Tanrı kavramları genel bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Modern dönemde ateizmin diğer bir yönü ise onun politik konulara dâhil edilmesi ve ateizmin siyasetle ilişkilendirilmesi ve siyasette kullanılması olmuştur.[66]

Ateizmin ilişkilendirildiği hareketlerden bazıları, Nazi toplama kampları ve Stalin'in gulagları (suçlu kampları) olarak bilinmektedir. Fakat ateizmin bu tarz hareket ve uygulamalara sebebiyet vermesi, bazıları tarafından ateizm için bir suçlama olarak değerlendirilmiştir. Diğer taraftan ateizmin bunlara kaynaklık ettiğinin söylenmesinin sebebi, faşizmin ve komünizmin tanrısız rejimlerinin böyle bir vahşeti yapabileceği düşüncesidir. Çünkü onlara göre bunu ancak tanrısız bir akıma sahip olanlar yapabilir. Ateizm bu tarz ilişkilendirmelere tarihi dikkate alarak cevap vermektedir.

İlk olarak faşizm tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat tam tersine İspanya'da Katolik Kilise'si, faşist Franco'nun iç savaşta yanındaydı ve bu 1960'lara kadar iktidara geldikten yıllar sonra bile devam etti. Birçokları bu iç savaşı tanrısız cumhuriyetçilere karşı bir tür dini haçlı seferi olarak gördüler. İtalya'daki duruma geldiğimizde, Roma Katolikliğinin İtalya'nın resmi dini haline gelmesi ve böylece Mussolini'nin lider yapılması, aynı zamanda faşist hükümetin Vatikan ile

---

65 Topaloğlu, s.21.

66 Topaloğlu, ss.22-23

Lateran anlaşması yapması gibi durumlar söz konusuydu. Buradaki faşizm ateizm ile değil de Katolik Kilisesi ile desteklenmiş görünmektedir.[67]

Nazi Almanya'sı ise Hitler'in kontrolü altında faşist uygulamaların yaşandığı yerdi. Fakat Hitler, geleneksel Alman görüşlerine bağlı kalarak kilise, mutfak ve çocuk üçlemesine odaklanmayı tercih ediyordu. Daha da önemli olan konu ise Nazi hükümeti ve Katolik Kilise'si arasında 1933 yılında bir anlaşma imzalanması olmuştur. Nazi doktrinleri ile ateizmin rasyonel natüralizmi çelişmekteydi. Çünkü Nazi ideolojisi daha çok siyasi bir durumu içeriyordu. Nazi Almanya'sında var olan sorun ateizm değil, kan, toprak ve millet kavramlarının dinsel statüye yükseltilmesi olmuştur. Bu perspektifte din, doğası gereği bölünmez olarak görülmesinin yanı sıra bazı insanları başkalarının üzerine çıkararak bölen konuma sokulmuştur. Batı toplumunda yüzyıllar süren dinsel geleneğin, Nazilerin ihtiyaç duyduğu üstün ırk olan Aryanlarla aşağılık ötekiler arasındaki ayrımı ortaya çıkardığı tespiti, bu ilişkiyi ateizme değil de kiliseye bağlamaktadır.[68]

Stalin'in liderliğindeki Sovyet komünizmi de ateizm ile ilişkilendirilmiştir. Sovyet komünizmi ise kökenlerini Karl Marx'ın komünist felsefesinden almıştır. Marx, dinin halkın afyonu olduğu söylemiyle bilinir. Marx, dinin ortadan kaldırılmasını istemekteydi fakat bunun yolunu halkın ihtiyaç duymamasına ve dinin gereksiz hale gelmesine bağlamaktaydı. Sovyet komünizmi aslında ateist olarak değerlendirilmesine rağmen Kilise ile her zaman uzlaşmaz bir konumda olduğu da söylenememektedir. Örneğin; Stalin, Rus Ortodoks Kilisesinin merkezi bir organı olan Moskova Patrikhanesinin kurulmasına izin vermiştir. Sovyet Rusya'sında militan ateizm yine de yaygındı ve dini bir akıl hastalığı olarak değerlendirmekteydi. Fakat bu yalnızca ateizme özgü bir tehlike değildir. Temelcilik herhangi bir inanç sisteminde her zaman bir tehlikedir. Korunulması gereken tehlike herhangi bir tanımlamanın köktenciliğidir.

Ateizm ile Sovyet tarzı bir devlet ateizmi arasında fark vardır. Ateizmin genel amacı Batı tarzı devlet laikliği olmuştur. Ateistlerin büyük bir çoğunluğu ateist bir devleti arzulamazlar. Onlar din ve inanç meselelerinin devlet tarafından düzenlenmediği, bireysel özgürlüğe bırakıldığı bir devlet istemektedirler. Devlet

---

[67] Baggini, ss.81-83.
[68] Baggini, ss.83-86.

onlara göre, sadece vatandaşlarının özgürlüğünü tehdit eden aşırılıklara karşı müdahale edici olmalıdır.[69]

2.3. AHLAK İTİBARİYLE ATEİZM

"Tanrı olmazsa her şeye izin verilebilir" anlayışı aslında her zaman ve her durum için geçerli değildir; ya da bize tam anlamıyla gerçek bir bilgiyi sunmaz. Çünkü ahlak, Tanrı varsa vardır, denilebilecek kadar kısıtlı bir alan değildir. Ahlak sadece Tanrı'nın varlığında söz konusu olabilecek bir konumdan daha fazlasıdır ve bu bağlamda bağımsız bir alanı ifade eder. Ateistler de ilahi hukuk ve cezalandırma olmadan ahlaki bir hayat sürebilirler ve hatta onların ahlaki değerleri bazen dini inanca sahip olanlardan daha da fazla olabilir.

Ahlaktan bahsederken niçin birçok insanın Tanrı'nın ahlak için gerekli olduğunu düşündüğünü dikkate almamız gerekiyor. Bu anlayışta anlatılmak istenen gereklilik, ahlaki bir hukukun olması için bir çeşit hukukçu veya yargıcın olmasının gerekliliğidir. Bu gereklilikle insan yasası arasında bir benzerlik kurulabilir. Bu da bir yasama meclisini ve onu destekleyen bir yargıyı gerekli kılmaktadır. Bu iki kurum olmaksızın yasalar imkânsızdır. Bu argümandaki problem, iki ayrı şey olan hukuk ve ahlakı birbirine karıştırmasıdır. Hukuk kesinlikle bir yasama ve yargı gerektirir. Ancak her ikisinin de varlığı, yürürlüğe giren ve yürürlüğe konulan yasaların adil ve iyi yasalar olacağını garanti etmemektedir. Ahlaki yasalar olabileceği gibi gayri ahlaki yasalar da olabilir. Sadece yasalar için gerekli olan şey, yasama ve yargının ahlakın sınırları içinde hareket etmesidir. Ahlakın dolayısıyla hukuktan ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken bir şey olması gerekir. O, sadece yasaların çıkarıldığı ve yürürlüğe konulduğu temeldir. Ahlak, yasalar tarafından oluşturulan bir şey değildir.

O zaman bu ahlakın nereden geldiği önemli bir problemdir. Ahlaki normların kendi hukukuna ve yargısına sahip olduğunu söylemek daha doğru gözükmektedir. Ancak ahlaki norm ile ilgili sorular sorulabilir. Ahlaki yargıların garanti edilmesi ne kadar ahlakidir? Ahlaki kanun koyucular ve uygulayıcılar ahlakın sınırları içinde hareket etmelidirler. Bu ancak, herhangi bir yasama ve yargıdan önce ahlakı öncelemekle mümkün olabilir. Bir örnek verecek olursak, bir avukatın ahlaki

[69] Baggini, ss.86-89.

olduğunu gösteren tek şey ahlak kurallarının ahlak hukukçusundan bağımsız bir standarda sahip olmasıyla mümkündür. Yine başka bir deyişle, eğer yasa koyucu Tanrı ise, Tanrı'nın yasaları yalnızca Tanrı'dan bağımsız ahlaki ilkelere uygun olarak ancak ahlaki olabilir.[70]

Platon'un Euthyphron diyaloğunun ana konusunu teşkil eden tartışmanın aynısını Baggini'de tartışmaktadır. Platon bu benzer tartışmayı dine uygunluk ve Tanrıların sevmesi ekseninde inceler.[71] Baggini ise bir şeyin iyi olması ve Tanrı seçimi ekseninde incelemektedir. "Tanrı iyiyi seçtiği için mi iyidir, yoksa iyi olduğu için mi Tanrı iyiyi seçmiştir." Eğer ikinci seçenek doğruysa, bu iyiliğin Tanrılardan bağımsız olduğunu gösterir. İyi olan sadece iyidir ve bu her zaman iyi bir Tanrı'nın neden onu seçtiğini gösterir. Eğer tam tersine ilki doğruysa ve Tanrı onu iyi yapan şeyi seçiyorsa, o zaman Tanrı'nın işkenceyi iyi olarak seçmemesinin önünde ne engel olabilir. Bu elbette saçmadır, fakat buradaki saçma olan şey işkencenin yanlış olduğuna olan inancımızın Tanrı'nın onu seçmemiş olmasına bağlanmasıdır. Bu yüzden bir şeyleri tanımlamak, doğru ve yanlış saptamalarına sahip olmak için Tanrı'ya ihtiyacımız olmadığını kabul etmektir.

"Ahlakın kaynağı Tanrı'dır" ilkesi, problemli bir ilkedir. Bu ilke Tanrı iyiliğin kendisidir sonucuna kadar gidebilir. Burada ikilemi yeniden kurma gereksinimi doğmaktadır. Birincisi, "Tanrı iyidir, çünkü iyilik neyse Tanrı o'dur". İkincisi ise "Tanrı iyidir çünkü o iyilik hazinesinin tamamına sahip olandır". İlk ilkeyi kabul edemeyiz, eğer Tanrı sadist ise iyilik o mu olmalıdır? O yüzden ikinci seçeneğe bakmalıyız. Tanrı tüm iyiliğe sahip olduğu için iyidir. Bu iyiliğin, Tanrıdan bağımsız olarak tanımlanabileceği anlamına gelir ve bu nedenle iyilik fikri hiçbir zaman Tanrı'nın varlığına bağlı değildir. O zaman "Tanrı yok" demek "iyilik yok" demek değildir. Doğru ve yanlış, iyilik ve kötülük, dolayısıyla Tanrı'nın varlığına bağlı değildir. Tanrı'nın herhangi bir ahlaki güç taşımada iyi olduğu fikrine ulaşabilmek için iyilik fikrinin Tanrı'dan bağımsız olması gerekir. Aksi halde doğru-yanlış arasındaki ayrım keyfi hale gelmektedir.[72]

---

70 Baggini, ss.37-38.
71 Platon, **Euthyphron**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2016, ss.54-59.
72 Baggini, s.39.

Tanrı izni yoksa ceza vardır ve ahlak yoktur anlayışı insanlara dinin mirasıdır. Tanrı'nın her zaman sizi izlediğine inanmak ve herhangi bir kötülük için sizi cezalandıracağına inanmak, kilisenin öğretisini uygulamak için iyi bir yoldur.

Tanrı yoksa insanları kötülük konusunda ne durdurur. Otorite yoksa ne ahlak vardır ne de medeni davranış vardır diyemeyiz. Kendimizi anarşiye bırakmak istersek her şey serbest hale gelebilir ama bu davranışımızın tek gerekçesi Tanrı'ya inanmıyor olmamız değildir. Kişinin sadece cezadan ya da ödül vaatlerinden ötürü ahlaki olarak davranabileceğinin düşünülmesi tuhaf bir ahlaktır. Sadece yakalanacağından korktukları için çalmayan kişi ahlaki bir kişi değil, sadece ihtiyatlı bir kişidir. Gerçekten ahlaki kişi, yakalanmadan çalma şansına sahip olan ama hala bunu yapmayan kişidir.

Ahlak ve dini inanç ayrı şeylerdir. Din ödül ve ceza ile ahlakı tesis etmeye çalışırken, ateist bunlardan yoksun iken ahlakı ortaya koymaya çalışır. Baggini'ye göre, o zaman ortalama bir ahlaklı ateist, ortalama bir ahlaklı inançlıdan daha erdemlidir. Tek bir otorite yoksa her birey kendi kişisel ahlakına sahiptir. Bu bazılarına endişelendirse de kişisel tercih ahlakın kaçınılmaz bir parçasıdır. Tanrı'ya inansın inanmasın fark etmeyecektir.[73]

Tercih ahlak için kaçınılmaz bir unsurdur. Bu varoluşçulukta daha çok göz önüne çıkmaktadır. Varoluşçu düşünürler Hristiyanları, ateistleri, komünistleri, faşistleri, özgür ruhları içeren oldukça farklı bir gruptur ve o hemen hemen her şey arasında var olabilir. Onları birleştiren şey, insan yaşamında bireysel seçim ve özgürlüğün kaçınılmazlığına ve merkeziyetine olan inançtır. Onların mesajı, seçmediğiniz şeyleri denediğinizde ve yaptığınızda bile, her zaman seçimler yaptığınız ve bu seçimlerin kendileriyle birlikte sorumluluk taşıdığıdır. Mesela, başka birisinin benim için seçmesini isteyerek bir seçim yapmamaya çalışabilirim. Ama bu, seçmediğim anlamına gelmez, sadece seçimimin, nihai eylemimden, seçim yapma aracıyla ilgili olmaktan tamamen uzak olduğu anlamına gelir. Yapmaya devam ettiğim şeyden sorumluluğumu dışlayamam. Başka birinin tavsiyesine uymayı seçtiğim durumlarda bile seçmiş gibi davranıyorum. Sonuçta, her zaman benim için yapılan seçimi kabul veya reddetmeyi seçebilirim.

[73] Baggini, ss.40-41.

İbrahim peygamber ve oğlu İsmail arasında geçen kurban etme hadisesi ahlak ve tercih konusunda önemli bir örnektir. İbrahim'e ilk oğlu olan İsmail'i kurban etmesi için Tanrı tarafından emir gönderildi. Ahlakın manevi komuta modelinde - bu ahlaki yasa doğrudan Tanrı'dan gelir - öyle ki İbrahim'in başka seçeneği yoktur: itaat etmesi gerekir. Ancak, bu İbrahim'in inancının ve iyiliğinin büyük bir göstergesi olmayacaktır, eğer daha ileri gitmiş ve oğlunu hiç düşünmeden öldürmüş olsaydı bunun sonucu nasıl değerlendirilmelidir? Bu ikilemin sonucunda yapılması gereken en az iki seçenek var. Birincisi bir tür epistemolojik seçimdir: Aldığı komutun gerçek olup olmadığına karar vermek zorundadır. Tanrı tarafından anlatılana benzeyen şeylerin gerçekte Tanrı'dan gelen ve içsel bir ses ya da kötü bir şeytandan olmadığına ikna olmalıdır. Günün sonunda İbrahim, şahsen ikna olup olmadığına karar vermek zorundadır. Bu onun seçimidir. İkincisi ise ahlakidir. Bu emir uygulanmalı mıdır? İbrahim; "bu Tanrı'dan gelen bir emirdir" diye düşünüp ahlaki olup olmadığına bakmadan uygulamalı mıdır yoksa bunun bir şaka olduğunu varsayıp bu davranıştan vazgeçmeli midir? İbrahim bu durumda Tanrı'yı sevdiğini gösterdiğini anlatmak istemiştir. Ne olursa olsun emir olduğu sürece uygulanmalıdır. Otoriteden gelen emir uygulanması gereken ahlaki sorumluluk gerektiren bir tercihtir.

Ateist ve teist ahlaki tercih konusunda aynı konunun üzerindedirler. Biri Tanrı'nın varlığı konusunda diğeri ise Tanrı'nın yokluğu konusunda kesin bir sonuca vardığını iddia ederek sorumluluk gerektiren bir tercih yapmışlardır. Ahlaki değerleri takip etmekten ve sorumluluk almaktan hiçbiri kaçamaz. Ancak ateistte bu farkındalık ve sorumluluk teistten daha fazla olabilir. Teistler sadece kutsal emirleri dinleyerek bu tercih ve sorumluluktan kurtulduklarını düşünerek sorumluluğu kutsala havale ederler.[74]

Ahlakın kaynağının din olmadığının ispatı için ateizmde de ahlak vardır demek konuyu tamamen çözmemektedir. Gerçekten de ahlakın kaynağı sadece din olmayabilir mi? Bu soruya daha da ileriye gidip ahlakın kaynağını bularak çözüm üretmek gerekir. Tercihlerimizin ahlaki ağırlık taşıdığını göstermemiz gerekmektedir. Ahlakın kaynağı sorunsalı içerisinde "Neden ahlaklı olmalıyım?" tarzında bir soruyu barındırır. Bu da cevap vermesi zor olan sorulardan biridir. Buna iki tane cevap verilebilir. Bunlardan biri ahlaklı olmanın bizi mutlu etmesi, diğeri ise Tanrı'nın

[74] Baggini, ss.42-43.

cezasından korkuyor olmaktır. Buradaki sorun içtenlikle bu nedenlere inanıyor olmanın, ahlakı desteklemekten öte zayıflattığına delil olmasındandır. Bu durumda ahlak bir çıkar ilişkisine evirilmektedir. Eğer bu soruya "ahlaki olduğu" için diye cevap verecek olursak, gerekçemizdeki döngüsellik problemi ortaya çıkmaktadır. Burada yine bir ikilemle karşı karşıya kalıyoruz. Bu sadece ateistler için bir sorun değildir, herkes için bir sorundur. Aynı zamanda Tanrı tarafından verilen bir emre itaat etmenin gerekçeleri ya ahlakidir ya da değildir. Bu nedenle aynı sorun dini inançta da söz konusudur. Sonuç olarak ahlak için basit bir kaynak bulmak mümkün gözükmemektedir. Fakat buna en yakın olan kaynak arayışının çözümü rasyonellik dikkate alındığında Kant ahlakı olarak belirginleşmektedir. Kişisel çıkarları gözettiğim sürece ahlaklı olmamız mümkün gözükmemektedir.[75]

2.3.1. Ahlak Düşünceleri

Ahlak tartışmasında dikkat edilmesi gereken nokta kendimiz için değer yaratmanın önemli olduğudur. Batı felsefesinin tarihinde egemen olan ahlaki akıl yürütmeye yönelik üç geniş yaklaşımın basitçe ortaya konulması konuyu biraz daha açıklığa kavuşturacaktır. Bütün bunlar, ahlak konusunda seküler tartışmanın ne kadar zengin olabildiğini göstermektedir. İyi ve ahlaki akıl yürütmenin kaynaklarının, ateist ve dindar inananlar açısından eşit olarak nasıl sahip olunabileceğini gösterirler. Bunları rakip teoriler olarak görmekten ziyade, onları ahlaki akıl yürütmemize yardımcı olacak şekilde kullanabileceğimiz kaynaklar olarak görmek gerekmektedir. Bu ahlak akımları arasında ön planda olan sınıflar; Aristotelesçi ve Kantçı ahlak anlayışlarıdır.

İnsan ahlakı, yasaklama ve yükümlülükler açısından değerlendirme eğilimindedir. Ona göre yapmamız ve yapmamamız gereken şeyler vardır; ahlaklı bir yaşam sürmek bu kurallara uymakla mümkündür. Başarılar, mutluluklar ve daha başka yaşam hedefleri, bu kısıtlamalar içerinde yol alır. Aristoteles'in ahlakında ya da diğer Antik Yunan düşünürlerinin pek çoğunda bu düşünceler yoktu. Onlar için etik, insan yaşamının iyi gitmesi veya 'gelişmesi' için gerekli olan şeydi. Artık ahlaki kurallar olarak tanıyacağımız şey, kişinin hayatının iyi gitmesi halinde, bu türden sonuçlara

---

[75] Baggini, ss.43-44.

uyulması gerektiği fikrine dayanıyordu. Etiğe bu şekilde yaklaşıldığı için, Aristo'nun yaptığı tavsiyelerin listesi, ahlakla ilgili olduğu düşünülebilecek bazı şeyleri ve bizim yapmayacağımız bazı şeyleri içeriyordu. Öyleyse, iyi bir insan - hayatı iyi giden biri - ihtiyatlı olacak, çok fazla arkadaşının yakın çevresine sahip olmayacak, cesaret göstermeyecek, sadece akıllıca para harcayacak ve sevimli, esprili olacaktır. Aristoteles'in merkezi bir görüşü, böyle bir yaşamı yaşamak için karakterin belirli eğilimlerini geliştirmesi gerektiğiydi. Alışkanlık yarattığımızın ve iyi davrandığımızın en iyi yolunun iyi şeyler yapabilmemiz olduğunu, böylece onları düşünmek zorunda kalmadan yapabilmemiz olduğunu fark etti. Dolayısıyla ahlakî eğitim erdemli alışkanlıkları aşılamakla ilgilidir, ahlak teorisi sadece olgunlaştığımızda ve geliştikten sonra gerçekleştirilebilir. Burada kutsal ahlak kaynağından daha çok insan yaşamının iyi gitmesi için gerekli olan şeylerin uygulanması önemli görülmektedir.[76]

Kant'a geldiğimizde ise, onun kategorik zorunluluk dediği şey göz önüne çıkmaktadır. Kendinize yapılmasını istemediğiniz şeyi başkasına yapmamanız gerektiğini söylemektedir. Kant ahlaki 'şartların' kategorik olduğunu savundu. Amaçlarımdan ve hedeflerimden bağımsız olarak öldürmemeliyim. Yasak kategoriktir, yani bir amaç vermemize ya da niçin onu takip etmemiz gerektiğini açıklamaya gerek yok demektir. Ahlaki kuralların doğası, kategorik zorunluluklar biçimindedir. Eğer bu doğruysa, o zaman bir şey yapmamız gerektiğini ya da başka bir şey yapmamamız gerektiğini fark ettiğimizde, belirli bireylerin belirli ilgi alanlarına, isteklerine ya da hedeflerine göre değil, evrensel ve geçerli olan bir ilkeyi onaylıyoruz. Örneğin, aldatılmamam gerektiğini kabul etmek, kimsenin aldatılmaması gerektiğini kabul etmektir. Başkalarının aldatılmasından endişe etmeyerek aynı zamanda aldatılmaktan ötürü öfkeli olmak, ikiyüzlülük örneğidir. Konunun en önemli noktası, Kant'ın düşündüğü gibi evrensel, kategorik zorunlulukların bir şekilde akıl tarafından talep edilip edilmediği, ya da ahlaki kuralların evrenselleştirilmesinin mantıklı olup olmadığıdır. Baggini'ye göre, evrenselleştirilebilirliğin en temel prensibi, eğer bir şeyin bir anda yapılması gerektiğini düşünürsek, o zaman diğer benzer şekilde benzer durumlarda yapılmalı, yeterli anlaşmayı sağlamalı ve çok çeşitli ahlaki argümanlarda kullanılabilir olmalıdır.[77]

---

[76] Baggini, ss.46-49.
[77] Baggini, ss.53-55.

2.3.2. Ateist Ahlakın Sonuçları

Ateistin amoralist olması gerektiği fikri çok da doğru değildir. Dine inanan insanlar ve ateistler önemli bir ortak zemini paylaşır. Her ikisi için de doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü olanın Tanrı açısından tanımlanması ya da sadece ilahi komutadan takip edilmesi olamaz. Her ikisi için de, ahlaki seçimler sonuçta bireyler tarafindan yapılmalı ve başkalarına bizim için ahlaki seçimler yaptırmamalıyız. Yani, dinsel inancımız olsun ya da olmasın, doğru ve yanlış olan şey hakkında kendi aklımızı kullanmalıyız.

Ahlak için bir kaynak sağlamak gerektiğinde, bazı şeylerin bir değere sahip olduğu ve bu değerin varlığının bize belirli bir şekilde davranma nedenleri sağladığına dair herhangi bir inanca bağlı olmaktan daha fazlasını yapmak gerekmemektedir. Bu çok geniş bağlılık, herhangi bir felsefi ve hatta dini konum gerektirmez. İnsanın kendisini ahlaklı hissetmesi gibi temel bir sözleşmeden başka bir şey değildir.

Bu temel taahhüdümüzü üstlendikten sonra, doğru olan şeyin ne olduğunu düşünmemize yardımcı olacak çeşitli kaynaklarımız vardır. Kendi hayatlarımıza ve başkalarının hayatlarına yardım etmek için neyin gerekli olduğunu düşünebiliriz. Eylemlerimizin sonuçlarının ne olduğunu düşünebilir ve düşündüğümüz şeylere zarar veren şeylerden sakınmaktan kaçınır ve bunlara fayda sağlayan şeyleri yapmaya çalışırız. Bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu söyleyebilmenin bir şartının, diğer benzer bir durumda iyi ya da kötü olduğunu söylemek olduğunun farkına varabiliriz ve bu nedenle eylemlerimizde tutarlı olmaya çalışabilir ya da başka bir şekilde ifade edebiliriz.

Tabii ki, ateistlerin ahlaki olarak davranmaları gerekmediğine dair hiçbir mantıksal kanıt sağlayamayacağımız söylenebilir. Ancak, hiçbir düşünce için bu türden bir kanıt sağlanamaz. Sıklıkla yapılan yanlışlık, eğer ateist bir dini inanca sahip olsaydı, ahlaki ilkeleri hazır bir şekilde bulmuş olacak ve bu ahlaki ilkeleri düşünmek ve haklı çıkarmak zorunda kalmayacaktı. O yüzden iyi olmak hem ateist hem de teist için aynı şey olsa da kaynakları ve dayandığı temeller açısından farklılık arzedecektir.[78] Dini inanca sahip olan bir kişi ahlakını akıl, vahiy ve peygamber

[78] Baggini, ss.55-56.

örnekliğiyle desteklenebilirken, dine inanmayan için bu sadece akıl aracılığıyla olabilmektedir.

2.4. ÇEŞİTLİLİK İTİBARİYLE ATEİZM

2.4.1. Negatif Ateizm

Mutlak anlamda bir ateizmi ifade etmekle beraber Tanrı fikrinin olmadığını ve bunun eleştirilebilir bir yanının olmadığını savunmak anlamına gelmektedir. Negatif ateizm, pozitif ateizmin tutumlarını desteklemekte ve onun Tanrı'nın varlığı hakkındaki eleştirilerini onaylamaktadır. Pozitif ateizm de aynı şekilde onun Tanrı fikrine sahip olmamak fikrine onaylama getirmekte, onun felsefi altyapısını araştırma konusu yapmaktadır.[79] Kısaca negatif ateistler, bilmediğini düşündüğü için iman etmeyenler olarak tanımlanmaktadırlar.[80]

2.4.2. Pozitif Ateizm

Teorik olarak ve bilinçli bir şekilde Tanrı'nın varlığının reddi anlamına gelmektedir. Bu anlamda bir ateizm, tümden Tanrı anlayışlarını veya herhangi bir Tanrı anlayışını değil, hususi olarak teistik Tanrı anlayışlarını reddetmeyi içermekte ve bunlar reddedilmeye çalışılmaktadır.[81] Bu tür bir ateizm, düşünerek ve tartışarak, bir çaba göstererek Tanrı'nın varlığını reddetmektir. Ateizm söz konusu olduğunda genellikle güçlü anlamda olan bu çeşidi akla gelmektedir. Çünkü pozitif ateizm teorik anlamda bu tür problemlere yönelmekte, felsefi anlamda teistik Tanrı anlayışlarını ve inançlarını eleştirip çürütme çabası içerisine girmektedir. Bu eleştirme ve çürütme çabası entelektüel ve bilinçli bir çabayı ifade etmektedir. Negatif ateizme kıyasla daha dar bir alanı, özel olarak teistik Tanrı anlayışlarını hedef olarak belirler.

Teorik ateizmin iki yönünden güçlü olanı olmakla ve onu daha da önemli bir şekilde temsil etme yönüyle pozitif ateizm, evrensel olmayan Tanrı anlayışlarını kendisine konu edinmemektedir. O daha çok iddiaları olan ve insanlara alternatif bir

---

79 Antony Flew, **The Presumption of Atheism** , Contemporary Perspectives on Religious Epistemology, ed. R. Douglas Geivett-Brendan Sweetman, Oxford, 1992, (TPA), s. 9.
80 Uslu, s. 25.
81 Flew, **TPA**, ss. 9-10

dünya yaşantısı sunabilecek olan teistik sistemleri ve teizmi kendisine konu olarak alır. Çünkü teizm kendine has bir sistematiğe ve metafizik arka plana sahip bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla ateizm veya pozitif ateizm, teizmden konusunun malzemelerini edinir ve dayanağını teizm üzerine kurar.[82]

2.4.3. Pratik Ateizm

Ateizmin Tanrı anlayışları konusundaki konumunu düşündüğümüzde, Tanrı veya tanrıları yaşamına sokmama yönünü ifade etmektedir. Bu tarz bir ateizm de Tanrı'nın varlığı veya yokluğu çok fazla önem arz etmemektedir. Çünkü bu anlayışta Tanrı'nın açık ve net bir şekilde inkârı ya da dinin eleştirilmesi söz konusu olmayabilmektedir. Tabi aynı zamanda kesinlikle böyledir, teorik bir yönü veya pozitif bir ateizm yönü yoktur da denilemez. Bazen o teorik bir altyapıya da sahip olabilir. Çünkü onun üst başlığı pratikte Tanrı'nın varlığının reddidir. Teorik anlamda güçlü veya zayıf ateizm yönleri de var olabilmektedir.[83]

Ateizm ahlakı başlığında da değindiğimiz konuları göz önünde bulundurarak, orada bahsedilen ahlaki değerler konusuna daha çok yönelen ateizm türü pratik ateizmdir. Genel olarak ateizmin olumsuz ve önyargılı bir şekilde algılanmasının temelinde, pratik ateizmin ahlak konusundaki rolü büyük yer kaplamaktadır. Özellikle 19.yy.da ateistler ahlaki değerlerden yoksun görülmüş ve suçlanmışlardır. Bu yüzden birçok ateist bu dönemde kendilerini ateist olarak değil de farklı kavramlarla ifade etmeyi tercih etmişlerdir. Bu yönüyle ateizm yıkıcı ve bozucu olarak görülmüş, ateistlerin toplum üzerindeki etkileri engellenmeye çalışılmıştır. Hristiyan kültüründe ahlaki değerlerden yoksunluk bir silah olarak kullanılmış, kiliseye karşı olan kesimler ateistlik veya ahlaksızlık ile suçlanarak toplumdan uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Sadece dini kesimler değil, bazen de filozoflar dahi ahlaksızlığı ateistlikle eş değer tutmuşlar, ahlaksızlığın bir anlamda ateist olmanın yolu olduğunu dile getirmişlerdir. Örnek vermek gerekirse, Ortaçağ'da ünlü filozoflardan biri olan Thomas Aquinas ateistlerin ölüm cezasıyla cezalandırılması gerektiğini söylemiştir.[84] Bu minvalde

---

[82] Topaloğlu, ss.24-25.
[83] Topaloğlu, s.26.
[84] Topaloğlu, ss.26-27.

ahlaksızlığın inançsızlıkla bir tutulmasıyla beraber, toplumun örf ve adetlerine ya da geleneklerine aykırı hareket edenlere dahi ateist denmiştir.

Sonuç olarak pratik ateizm ve pozitif ateizm anlamına gelen teorik ateizm arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Çünkü pozitif ateizm, pratik ateizm için bir temel oluşturmaktadır. Ateizmin ahlaki değerler konusunda karşılaştığı sıkıntı ve problemleri aşma yönünde teorik ateizm önemli bir ihtiyacı karşılamıştır. Bu anlamda ateizmin materyalizm ve nihilizme benzetilmesi ya da indirgenmesine karşı çıkmışlardır. Ateizmin bu olumsuz algılanışı Hegelci filozoflara kadar devam etmiş, onunla birlikte ateizme teorik bir temel ve popülerlik kazandırılmıştır.[85]

Pratik ateizm aslında Tanrı kavramına karşı duyarsızlık ve zayıf konumda bulunan tarafıyla agnostisizme de benzetilmiş hatta eşdeğer tutulmuştur. Bu anlamda bazı filozoflar ateist veya agnostik olma açısından yanlış değerlendirilmelere maruz bırakılmışlardır. Konunun bütünlüğü açısından ateizmin yanlış bir şekilde agnostisizme benzetilmesini üçüncü bölümde tartışma konusu yapmayı planladığımız için o konuya ateizm ve agnostisizm ilişkisinden bahsederken değineceğiz.

2.5. ATEİZM AKIMLARI

2.5.1. Varoluşçu Ateizm

Çağdaş dönem ateizminde en etkin olarak savunulan ve yaşanılan ateizm türü olarak daha fazla önem arz etmektedir. Böyle bir konuma sahip olmasında en önemli payı temsilcilerinden birinin Nietzsche olması dolayısıyladır. Diğer temsilcileri ise J.P.Sartre, Kierkegaard, Gabriel Marcel, Martin Heidegger gibi filozoflardır.

Nietzsche yaşamı boyunca Tanrı inancına sahip bütün geleneklere eleştirel ve kuşkucu yaklaşmıştır. O Tanrı'yı inanılacak bir varlık olarak görmemiş, hayat felsefesi anlamında nihilist bir yaşam sürmüştür. O ahlaki ve varoluşsal anlamda Tanrı'nın varlığını inkâr etmiştir. Ona göre gelecekteki filozoflar, Tanrı inancına sahip gelenek ve geçmişin değerlerine eleştirel, şüpheci ve aktif bir açıdan bakmalıdır. Evrensel anlamda ahlaki bir dünyanın ve salt anlamda bir iyiye sahip olunamayacağını bilmek gerektiğini düşünmektedir. Nietzsche'ye göre insanın özgürlüğünü kazanabilmesinin

[85] Topaloğlu, s.27.

ve ahlaki yaşamı inşa etmesinin en önemli yolu, Tanrı'nın ölmesi ve Tanrı kavramıyla beraber bu kavram üzerine kurulan tüm ahlaki ve yaşamsal sistemlerin insanın yaşamından ve zihninden atılmasıdır. Ona göre Hristiyanlık insan yaşamına karşı en büyük suçu işlemiştir. Hristiyanlık insanı küçültmüş ve değerini yitirmesine sebebiyet vermiştir. Tanrı inancını yıkanları ise ahlaklı olarak değerlendirmiştir. Çünkü onlar Hristiyanlığın insan yaşamına yaptığı tehdidi engellemeye çalışmaktadırlar.

Sartre ise Nietzsche'ye benzer bir şekilde insanlığın özgürlüğünü ve özünü oluşturmasını Tanrı'nın var olmaması gerektiğine bağlamıştır. Ona göre Tanrı yoktur ve insan kendi değerlerini, dünya görüşünü kendi yaratmak zorundadır. Tanrı fikri ise insanın kendisini tanrılaştırma çabasının bir ürünü olarak değerlendirilir. İnsan Tanrı'yı üretmediği sürece kendi ahlaki değerlerini kendisi üretmek zorunda kalacaktır ve Sartre'a göre olması gereken de budur.[86]

2.5.2. Psikanalitik Ateizm

Psikanalitik ateizmin önde gelen temsilcileri Sigmund Freud ve bazı ruh bilimcilerdir.[87]

Tarih boyunca birçok ateist düşünür inançlarını bir tür büyüme biçimi olarak değerlendirmişlerdir. Freud, dini inancı bir tür çocukluğa dönüş olarak değerlendirmiştir. Din ile birlikte biz insanlar, bize dünyada daima bakacak ve koruyacak ebeveynlerin var olduğuna inanırız. Tanrı'nın Hristiyan ve Yahudi geleneğinde bir tür baba olarak değerlendirilmesi tesadüf eseri olarak değerlendirilmez.

Ateizm bu anlamda çocukça yanılsamalardan vazgeçilmesi ile korunmasız bir dünyaya adım atmaktır. Böylelikle her zaman bizi koruyan ve gözeten ilahi ebeveynler söz konusu olmayacaktır. Dünya bu korkutuculuğu ile birlikte kendimizi ortaya koyabilme fırsatı sunabilmektedir. Freud'a göre çocukluk masumiyetimizi kaybetmedikçe, uygun yetişkinler olamayacağız. Ateizm hiçbir zaman bir neşe kaynağı ve mutluluk kaynağı olarak görülmemelidir. Çünkü gerçek hayat inişleri-çıkışları, iyisi-kötüsü, başarı-başarısızlıkları olan bir yerdir. Ateizm insan doğası

---

[86] Topaloğlu, ss.67-68.
[87] Topaloğlu, s.63.

hakkında gerçeklere değinir, o efsane ve batıl inançlarla korunmaya çalışma içeriğine sahip bir inancı sunmaz.[88]

Freud'a göre bütün dini sistemler insanın hayali bir "yanılgısı"dır. İnsanın eski ve güçlü bir yanılgısı olarak Tanrı, çocuksu ve nörotik bir yanılgıdan ibarettir. Ona göre insan din ile acılarına çare bulamamış ve kendini mutlu edememiştir. Modern insan bu tatmin olamamışlığından dolayı Tanrı inancını ve dini sistemleri terketmeli, hayali varlıkların yardımına ihtiyaç duymadan yol almalıdır.[89]

2.5.3. Antropolojik Ateizm

Bu ateizm türü, insanın doğasından hareketle Tanrı inancının nasıl oluştuğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Descartes gibi filozoflar Tanrı inancının insanın özünde bulunduğunu ve bu düşüncenin insana Tanrı tarafından bahşedildiğini söylerken, Feuerbach gibi ateist filozoflar ise, Tanrı kavramının veya fikrinin insan ürünü olduğunu söylemiştir. O, antropolojik bir felsefe kurmayı amaçlamıştır. İnsan için önemli olan objenin yine insan olduğunu söylemiştir. Ona göre, Tanrı insanın ilk düşüncesiydi, ikinci olarak akla yöneldi, üçüncü ve son düşüncesi ise insandı. Çünkü o hayatının ilk dönemlerinde teolojiye, sonrasında Hegel'in idealist panteizmine yönelmiş, bu düşünce ise onu materyalizme götürmüştür. Daha sonrasında ise felsefeyi tercih etmiştir. Onu Hristiyanlığı hedef alan düşünceleri Marx ve Freud üzerinde oldukça etkili olmuştur.[90]

2.5.4. Sosyopolitik Ateizm

Toplumun yeniden yapılandırılması konusunda büyük engellerden biri din olgusu olmuştur. Bu yüzden Tanrı kavramı ve dini düşünceler bir kısım gerekçelerle yanlışlanmaya çalışılmış ve yok edilme çabası içerisine girilmiştir. Bu minvalde ortaya atılan görüşler genel olarak materyalizm ve pozitivizm gibi akımlar etrafında toplanmışlardır.

---

[88] Baggini, ss.110-111.
[89] Topaloğlu, ss.63-64.
[90] Topaloğlu, ss.52-53.

Pozitivist düşünürlere örnek olarak sosyolog Emile Durkheim verilebilir. O dini veya Tanrı düşüncesini toplum tarafından uydurulan, hayal ürünü bir kavram olarak görmüştür. Diğer bir akım ise Karl Marx'ın görüşleri etrafında oluşturulan Marksizm olmuştur.[91] Marx genel olarak kapitalizmin egemenliğinde toplumda var olan din etkisini araştırma ve eleştiri konusu yapmıştır. O Tanrı veya inanç kavramı üzerinde fazla durmamış ve bunu zaman israfi olarak değerlendirmiştir.[92] Marx'a göre felsefenin işlevi insanın din ile kendine yabancılaşmış özünü, bu sıkışmışlıktan kurtarmaktır. Marx'a göre Tanrı'nın varlığını iddia etmek ve savunmak burjuvaziye destek olmak anlamına gelmektedir. Devrimin gerçekleşebilmesi için Tanrı ve dini inançların yıkılması gerekmektedir. Çünkü toplum üzerinde etkili olan din, insanın algılarını başka dünyalara götürmektedir. İnsanı mutlu etmek yerine, yanlışlarla uyutmaktadır ve meşhur olmuş sözüyle ifade edilecek olursa din, toplumun afyonu olmuştur.[93]

Sonuç olarak Marx yabancılaşmaya yol açtığı için özellikle dini kurumları reddetmiştir ve ateizmini bu temele dayandırmıştır. Bu yüzden Marx'ın ateizmi Hristiyanlığın üstün insan görüntüsü verilmiş Tanrı anlayışına karşı çıkmaktır. Özünde yüce bir gücü inkârı içermemektedir. Fakat yine de Marx'ın kapitalist sisteme eleştiri getirirken yaptığı din eleştirileri ateizm için bir malzeme ve dayanak olmuştur. Bu yüzden ateizm ve Marksizm arasında yakın bir ilişki kurulmaya devam etmiştir.[94]

2.5.5. Materyalist Ateizm

Antik Yunan'da özellikle Epiküros ve Demokritos'un temsil ettiği bir ekol olan materyalizm, doğaüstü bir alanı veya metafiziği kabul etmemiştir. O daha çok doğadan hareketle doğayı açıklamayı tercih etmiştir. Maddenin sonsuz olduğunu, varlığın kaynağı olduğunu iddia ederken, metafizik olan ruh, Tanrı ve teolojiye herhangi bir alan açmamıştır. Evrende var olabilecek herhangi bir amaç ve nedenin mümkün olmadığını savunmuştur. Marksizm özellikle Ortaçağ ve Modern dönem ateist

---

91 Topaloğlu, ss.54-55.
92 James Collins, **God in Modern Philosophy**, Routledge & Kegan Paul, London 1963, s.251.
93 Topaloğlu, s.56.
94 Topaloğlu, ss.57-58.

düşünürlerini de etkilemiştir. Bu akımın en önemli temsilcileri arasında ise Baron D'Holbach, Pierre Gassendi, Ludwig Büchner ve Ernest Haeckel yer almaktadır.[95]

2.6. ATEİZMİN DAYANDIĞI TEMELLERDEN BAZILARI

Ateistlerin Tanrı'yı reddetmelerinin sebepleri arasında genellikle insanî özellikler ve teist düşüncenin ortaya sunduğu delillendirmelere cevap bulma çabasının sonuçları yer almaktadır. Ateizm, evreni yaratan ve aynı zamanda evrenin varlığını devam ettiren, aşkın bir varlık olmakla birlikte sonsuz bilgi, irade ve gücüyle içkin olan teizmin düşüncesindeki Tanrı inancına tepki olarak doğması sebebiyle kendi delillendirmelerini şekillendirmektedir. Dolayısıyla onun beslendiği kaynak büyük oranda teizm ve Tanrı'nın varlığını ispata dayanan felsefi delillerdir.[96]

2.6.1. Kötülük Problemi

Teistlere göre Tanrı mutlak iyiliğe sahip olan varlıktır. Fakat ateistler buna, Tanrı mutlak iyilik sahibiyse niçin dünyada kötülük vardır? sorusuyla karşı çıkmaktadırlar. Ateistlerin kötülük problemiyle dikkatleri çekmeye çalıştıkları ve karşı koymaya çalışmaları, Tanrı'nın ahenkli ve düzenli bir evren kurduğunu söyleyenlere yöneliktir.[97] David Hume'un ortaya koyduğu ikilemle bu soru daha çok gündeme gelmiştir. Hume ikilemini "Doğal Din Üzerine Diyaloglar" adlı eserinde şöyle dile getirmektedir; Onun öne sürdüğü ikilemin birinci yönü, Tanrı mutlak güce ve iyiliğe sahipse, neden kötülüğe engel olmamıştır. İkinci yönü ise eğer kötülüğün farkındaysa ve bunu engellemeye gücü yetmiyorsa Tanrı'nın mutlak ve engin bir güce sahip olmadığı söz konusu olacaktır.[98] Hume'un bu ikilemine benzer ve ayrıntılı kötülük problemi sorgulaması Epikuros'da da vardır. O da Tanrı'nın niçin kötülükleri ortadan kaldırmadığını sorgulamaktadır.[99] Kötülük problemi özellikle ateistler için büyük bir dayanak olsa da, çoğunlukla çözülemeyen bir sorun olarak kalmış olması dikkat

---

[95] Topaloğlu, s.48.
[96] Aydın, **Din Felsefesi**, s.214.
[97] Kenan Gürsoy, **İlhâd Maddesi**, Cilt. 22, TDV Ansiklopedisi, 2000, s.96.
[98] David Hume, **Dialogues Corcerning Natural Religion**, Ed., N.K. Smith, New York, 1970, s.198.
[99] Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar**, Cilt:3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.330.

çekmektedir. Teistik dinler nazarından bakılınca ise Tanrı'nın her daim iyi olduğu ve kötülükleri yapanların insan olduğu göz önüne çıkmaktadır.

2.6.2. Sosyolojik ve Psikolojik Neden

Emile Durkheim'in sosyolojik tespitlerine göre, Tanrı fikri insandan çok, onu aşan bir toplum yaptırımı sonucunda oluşmaktadır. İnsana korku ve ümidi aşılayan Tanrı değil toplumdur. Buna yansıtma teorisi ismi de verilmektedir.

Bazen de Tanrı'ya olan inancın insanın psikososyolojik yapısının sebep verdiği bir teselli olduğu belirtilmiştir. Bunun en önemli öncülerinden biri Ludwig Feuerbach'tır. O ateizmi gerçek bir hümanizm olarak değerlendirmektedir. Çünkü insan Tanrı'yı reddederek kendi özü ve özgürlüğüne geri dönecektir. Daha önceki bölümlerde bahsedilen Marx'ın düşünceleri de bu eksende olmuştur.

Tanrı inancının reddinde insanın psikolojik yapısının önemli rol oynadığını belirten düşünür ve psikolog olan Freud olmuştur. O, Tanrı inancını iyi ve adil babanın korunmasına girme anlamında, çocukluğa bir dönüş olarak görür.[100] Aynı zamanda o din kavramını, irrasyonel, patolojik, çocuksu ve ilkel kavramlarıyla dile getirmektedir.[101]

2.6.3. Kozmolojik Delil Eleştirisi

Evrende sebep-sonuç ilişkisi olduğunu söyleyen, fakat Tanrı'nın var olmak için herhangi bir sebebe dayanma ihtiyacı olmadığını dile getiren kozmolojik delile karşı ateizm, ilk sebebe dayanma fikrini saçma bulmuş, onun da kendisinden başka bir sebebe dayanması gerektiğini dile getirmiştir. Bu aynı zamanda ateistleri maddenin ezeliliği anlayışına götürmüştür. Aristo ise buna karşı "ilk muharrik" delilini kullanarak evrendeki hareketi açıklamaya çalışmıştır.[102] Sonuç olarak ateistler ilk sebep diye bir şey olmadığını söylerken ve bunu mümkün görmezken, teistler ilk varlığın veya Tanrı'nın herhangi bir sebebe ihtiyaç duymayacağını söylemişlerdir.

---

[100] Gürsoy, s.97.
[101] Aydın, **Din Felsefesi**, ss.222-223.
[102] Gürsoy, s.96.

2.6.4. Tanrı'nın İnkârının Ahlaki Nedenleri

Ateizm düşüncesi, Nietzsche, Sartre ve Camus'ta Tanrı'yı ahlaki olarak reddetme yönünü ön plana çıkarmıştır. Kant ise Tanrı'nın var olmaması gerektiğini ileri sürmese bile, teolojik ahlaka, Tanrı'nın ahlak alanına sokulmasına karşı çıkmıştır. Diğer filozoflar Kant'ın temel olarak Tanrı'nın ahlak alanına sokulmaması gerektiği fikrine katılmalarına rağmen, Tanrı'nın varlığının kapısını kapatmayışı konusunda ayrı fikirde olmuşlardır.[103] Özellikle Nietzsche, üstün insan anlayışında ön plana çıktığı gibi, "Tanrı öldü" diyerek aslında insanın kendi ahlakını oluşturmasına kapı açmak istemektedir. O aslında söylemleriyle evrenin ve insanın yaratıcısı olan Tanrı'yı hedef almamaktadır. O hususi olarak Hristiyan ahlakına karşı bir meydan okumaya sahiptir. Sartre'a göre ise insan Tanrı'nın boyunduruğundan kurtularak kendi ahlakını kendi oluşturabilmelidir. Bu aslında insanı özgürleştiriyor gibi görünse de aslında insanı kutsaldan uzaklaştırılmış, korunaksız bir dünyaya itmektedir. Bu yüzden Sartre'ın felsefesine "sıkıntı felsefesi" veya "bulantı" denmiştir.[104] Ahlak alanı ateistler için bir dayanak olmuş, insanın kendi ahlakını Tanrı'ya ihtiyaç duymadan gerçekleştirmesi gerektiği fikrine ulaştırmıştır.

2.6.5. Ontolojik Kanıt Eleştirisi

Ontolojik kanıta göre insan Tanrı düşüncesinden O'nun varlığının zorunluluğuna ulaşmaktadır. Ontolojik kanıtın iddiaları şöyle dile getirilebilmektedir.

> *"Kendisinden daha yetkinini düşünemeyeceğimiz bir varlık kavramı zihnimizde vardır. Bu varlık, ya sadece zihindedir, ya da hem zihinde hem de zihnin dışında vardır. Sadece zihinde var olan, hem zihinde hem de zihnin dışında var olandan daha az yetkindir. Tanrı, terimin tanımı gereği, kendisinden daha yetkini düşünülemeyen bir varlık olduğundan O'nun hem zihinde hem de gerçekte var olması zorunludur."*[105]

Ateist filozoflardan biri olan Findley ise "zorunlu varlık" kavramını değerlendirmeye tabi tutarak, içerisinde zıtlık içerdiğini, bunun "yuvarlak kare" demek

---

[103] Mehmet Aydın, **Ateizm ve Çıkmazları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XXIV, 1981, s.197.
[104] Gürsoy, ss.97-98.
[105] Aydın, **Ateizm ve Çıkmazları**, s.199

gibi bir şey olacağını, bunun da anlamsız bir sonuç ortaya çıkaracağını dile getirerek reddetmiştir.[106]

Bu bölümde araştırmamızın konusu gereği agnostisizm düşüncesiyle karşılaştırmamız gereken ateizm düşüncesinin ne olduğuna değinilmiştir. Ateizm hakkında daha önce yapılan çalışmaların çokluğu sebebiyle, onun tanıtılmasından daha çok inanç ahlakı veya ateizmin ahlaki olup olmadığı konusuna ağırlık vermeyi ön plana çıkaran bir çalışma yapmaya çabaladık. Fakat agnostisizm düşüncesi değerlendirilirken ihtiyacımız olacak olan ateizmin çeşitlerini bilmek zorunluluğundan dolayı gerekli olan kadarıyla ateizmin genel hatları ve çeşitlerini de karşılaştırma yapacak kadarıyla ele aldık. Sonuç olarak ateizmin pozitif çeşidinin agnostisizme daha yakın olmakla beraber genel olarak bir Tanrı'nın yokluğunu bilme iddiasından dolayı onun da farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Ahlakî anlamda ise, ahlak alanının inanç alanıyla uyumlu olduğu durumların çokluğu dikkat çekse bile inançlı olmanın ahlakı doğuracağı ya da inançsız olmanın ahlakî özelliklerden yoksun olmayı gerekli kıldığı gibi değerlendirmelerin doğru olmadığı sonucu daha tutarlı görülmektedir.

---

[106] Aydın, **Ateizm ve Çıkmazları**, ss.199-200.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AGNOSTİSİZM VE ATEİZM

Bu bölümde agnostisizm ve ateizm arasındaki ilişkinin ne olduğu tartışılacaktır. Bu da öncelikli olarak agnostisizmin ve ateizmin ne anlam ifade ettiğini bilmekten geçmektedir. İlk iki bölümde ayrı ayrı her iki kavram veya akım üzerinden tanımlama çabası, tarihi, temsilcileri, amaçladıkları, ana fikirleri anlatılmaya çalışıldı. Bu bölümde ise her iki konuyu da birleştirerek aralarındaki benzerlikler veya farklılıklar ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Daha önceki bölümlerde konunun bütünlüğünü sağlamak adına birinden bahsederken, diğer kavrama çok fazla değinilmemeye gayret edilmiştir. Son bölümde ise bunlar ayrı ayrı ele alınmadan, beraberce değerlendirilecek, birbirini tamamlayan veya anlamlarını daha net ortaya koyan karşılaştırmalarla desteklenerek ortaya koyulmaya çabalanacaktır.

Bu iki sözcüğün de her biri, Wittgenstein'ın "aile benzerliği" ilişkisi kurduğu sözcük gruplarına dâhil olduğu için bu konu üzerinde düşünmek ve sonuca varmak daha da zor hale gelmektedir. Bu iki kavramın da kullanımları için çok açık ve net bir dizi şartlar ve yeterli nedenler bulmayı beklemek zordur. Bu sözcükleri kullanırken belli şartların ve nedenlerin olması yeterli görülmesi gerekmektedir. Bu iki sözcük aynı ailenin üyesi olarak değerlendirilmesine rağmen, bazen ailelerde bile bazı aile fertleri yanıltıcı ve belirsiz karakterde olabilmektedir. Bu kavramlar üzerinden düşünülecek olursa; bazı durumlarda kendisini ateist olarak tanımlayan ve belki de gerçekten ateist olarak değerlendirilmesi gereken bir kişi, matematik ve biçimsel mantık dışında her şeyi bildiğimizi söylememize karşı çıkan felsefe şüpheciliğinden dolayı kendisini, belki de aşırı tutkulu bir şekilde bir agnostik olarak tanımlayabilmektedir.[107]

Ateizm genel olarak, teizmin üzerinden tanımlanmaktadır. Teizm ise bir önermedir ve doğru veya yanlış olma değerlendirmesine tabidir. O genellikle Tanrı'nın var olduğuna inanmak olarak tanımlanmaktadır. Buradaki inanmak daha çok bir tutumu ifade etmektedir. Dolayısıyla ateizm, Tanrı'nın varlığı konusunda "olumsuzluk" veya "değillik" katmaktadır. Bu yüzden ateizm, felsefede, Tanrı'nın var olmadığı veyahut genel anlamda tanrıların var olmadığı önermesini kabul etmek

---

[107] J.J.C. Smart, **Atheism and Agnosticism**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Ed. Edward N. Zalta, (http://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism) (erişim tarihi: 16.10.2016)

olarak değerlendirilmektedir. Bu tanım din felsefesinde en önemli metafizik problemlerden biri olan "Tanrı var mı?" sorusuna cevap olarak verilmiştir. Böyle bir soruya sadece iki tane cevap verilebilir; eğer cevap "evet" ise bu teizm, "hayır" ise bu ateizmdir. Bilmiyorum, kimse bilmiyor, umurumda değil, olumlu bir cevap verilemez ya da soru anlamsız gibi söylemler bu sorunun muhatabı olan cevaplar değillerdir. Felsefe de ateizmi tanımlarken Tanrı'nın olmadığı anlamı yüklenerek yapılan metafizik önerme yararlı olsa da ateizm, birçok yazar tarafından natüralizm ve materyalizm kavramlarıyla benzerlik kurularak tanımlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında ise ateizmin anlamı teizm üzerinden ortaya koyulması bakımından zorlaşmaktadır. Bu görüşe göre, teistler olmasaydı bile ateistler var olabilirdi. Fakat bu görüş açısı, ateizmin etimolojisi düşünüldüğünde çok da geçerli bir çıkarım olarak görülmemektedir.[108]

Agnostik ve agnostisizm terimleri bilindiği üzere on dokuzuncu yüzyılda Thomas Henry Huxley tarafından ortaya atılmıştır. Huxley agnostisizmi Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusuyla beraber diğer konularda da sadece agnostik olmak ya da agnostisizm olarak tanımlamamıştır. O aynı zamanda bu kavramı bir "kanıtsallık" anlamında da kullanmıştır. Huxley ilke olarak, herhangi bir önermenin mantıksal olarak bir kanıt sunulmadan doğrulanması ve inanılması durumuna karşı çıkmaktadır. Fakat ne teizm ne de ateizm Huxley'in bu ilkesine uygun davranmamaktadır. Onların hiçbiri kanıtlarla yeterince desteklenmemiştir, bu yüzden böyle durumlarda yargıyı askıya almak gerekmektedir. Agnostik, bir Tanrı olup olmadığını inceler, fakat ne doğruluğuna ne de yanlışlığına inanmaktadır. Bu yüzden agnostisizm ne ateizm ne de teizm için bir eşdeğerlik ya da etiket olma özelliği taşımaz.

Agnostisizmin psikolojik ve epistemolojik yanı agnostisizm kavramının karmaşıklığına sebep olan konulardan biridir. Felsefe söz konusu olduğunda genellikle epistemolojik anlamı kullanılmaktadır. Fakat bazen insanlar psikolojik anlamda agnostik olmalarına rağmen, epistemolojik olarak teist ya da ateist olabilmektedirler. Ya da bunun tam tersi bir şekilde ortaya çıkabilmektedirler. Örneğin bir fideist, ne ateist inancın ne de teist inancın tam anlamıyla gerekçelendirilemeyeceğine ve bu yüzden cezalandırılamayacağına inanır. Çünkü onlara göre akıl, Tanrı'nın varlığı

---

[108] Paul Draper, **Atheism and Agnosticism**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Ed. Edward N. Zalta, (http://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism/) (erişim tarihi: 04.06.2018)

konusunu hiçbir zaman tamamen çözemeyecektir. Dolayısıyla bazı fideistler epistemolojik (bilgi değeri olarak) agnostik olmalarına rağmen, psikolojik anlamda agnostik değillerdir. Buna benzer karmaşa durumları tarihin belli dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Huxley'in zamanında bazı Hristiyanların bilinmeyen Tanrı'ya inanmaları dolayısıyla agnostik olarak değerlendirilmesi, bazı ateistlerin ise kendilerini agnostik ateist olarak tanımlamaları buna örnek olarak gösterilebilir. Antony Kenny agnostisizmini anlatırken konuyu şöyle açıklamaya çalışmaktadır;

> *"Ben Tanrı'nın varlığı için herhangi bir argüman bulamıyorum. Tüm argümanlarda bir kusur bulabileceğimi düşünüyorum. Aynı şekilde Tanrı'nın varlığının reddedilmesi konusunda da herhangi bir argüman bilmiyorum. Bunda da kusurlar bulabiliyorum. Bu yüzden Tanrı'nın varlığı konusunda tutumum agnostiktir."*[109]

Agnostisizm konusunu temel alan araştırmamızdaki okumalar sonucunda, agnostisizmin birçok çeşidinin olduğunu fakat bu çeşitliliğe rağmen asıl sınıflandırmanın genellikle agnostik teist ve agnostik ateist sınıflandırmalarının altında toplandığını varsaydığımızdan dolayı agnostisizm ve ateizm ilişkisini konu edinirken bu iki başlık üzerinden ilişkiyi açıklamaya çalışmanın kafa karışıklığını bir nebze olsun hafifleteceğine dair bir sonuca ulaşıyoruz. Bu yüzden agnostisizm çeşitliliğinde kayıtsız agnostisizm, pragmatik agnostisizm, zayıf agnostisizm, güçlü agnostisizm, felsefi agnostisizm, teolojik agnostisizm gibi alt konuları bu minvalde değerlendirmeyi uygun bulduk. Sonuç olarak bu bölümü "pratik anlamda teist-epistemolojik anlamda agnostik" ve "pratik anlamda ateist-epistemolojik anlamda agnostik" adı altında iki başlık olarak değerlendireceğiz. Bu tarz bir sınıflandırmayla konuyu toparlamak, hem konumuzu ilgilendiren kısımlara daha çok yoğunlaşmak hem de farklı araştırmaların konu edindiği veya edineceği alanlara sarkarak konuyu anlaşılmaz kılmamak adınadır.

3.1. PRATİKTE TEİST – TEORİDE AGNOSTİK

Bu sınıflandırmaya giren filozoflar genellikle agnostik teist olarak da isimlendirilebilmektedir. Tanrı'nın varlığının bilinemeyeceğine, insan kapasitesinin

---

[109] Paul Draper, **Atheism and Agnosticism**, (http://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism/) (erişim tarihi: 04.06.2018).

böyle bir konu da bilme yeterliliğinin olmadığına ve insanı aştığını düşünen aynı zamanda Tanrı'nın varlığına inanan kişiler için kullanılan bir isimlendirmedir. Böyle bir agnostisizme sahip olanlar arasında Kierkegaard ve Kant gelmektedir. Bu sınıflandırmaya aynı zamanda dini agnostisizm de denmektedir.[110] İslam geleneğinde bu sınıflandırmaya örnek bulunamamaktadır. Bunun sebebinin İslam düşüncesinin kaynaklarını ve bilgi değerini oluşturan vahyin, bu tarz düşüncelere sebebiyet vermemesi olabilir. Diğer bir sebep ise İslam düşünürlerinin kendilerini bilinemezci sınıflandırmaların içine dâhil etmemesi olabilir.

"Agnostisizm kesinlikle din karşıtı bir tutumu savunur" şeklinde bir ifade doğru değildir. Dindar olan fakat agnostik olan insanlar da vardır. Bu durumdaki insanlara göre Tanrı'ya inanmakla, Tanrı hakkında bilgi sahibi olmak ayrı şeylerdir. Bir insan Tanrı'ya inanabilir fakat aynı zamanda Tanrı'yı bilemeyebilir. Bu değerlendirmeye bağlı olarak bir teist, bir Hristiyan, bir Müslüman veya Yahudi de agnostik olabilir. Bu ateizme açık kapı bırakan agnostisizmin mümkünlüğü ile dinî agnostisizme açık kapı bırakmanın da doğru olabileceği anlamına gelmektedir. Bunun sebebi, inanmakla, inanç objesi olan Tanrı'nın bilinmesi arasındaki farktan dolayı ortaya çıkmaktadır.[111]

3.1.1. Kierkegaard'ın Agnostik Teizmi

Kierkegaard, Tanrı inancının akli olup olmadığı konusu üzerinde, felsefe tarihinde önemli bir yere sahip olan "nesnellik- öznellik" ayrımını yaparak, dini alanda aklın işlevini yadsıma yöntemini seçmiştir. O nesnel düşünce biçiminin sadece bilimsel alanda geçerli bir işleve sahip olabileceğini, dolayısıyla dini ve ahlaki alanda nesnel düşünmenin yalnızca insana bir varsayım verebileceğini ileri sürmüştür. Ona göre nihai kararlar sadece öznellikle verilebilir. Nesnellik o anki verilere dayandığı için kesin sonuçlar vermez. Ölümsüzlük konusu üzerinde düşünüldüğünde, bu konuda nesnel olmak belirsizlik doğurmaktadır. Bu sorunun kesin cevabı sadece kişinin öznelliğiyle mümkündür. Dinî, ahlâkî, metafizik konularda nesnellik bir kesinlik

[110] Uslu, s.11.
[111] Topaloğlu, s.34.

vermemektedir. Bu konularda kesin ve gerçek olan öznelliktir.[112] Kierkegaard dini indirgeyerek onun nesnel olmayan bir kaynak olduğunu dile getirmektedir. Bu çabasıyla öznelliğin geçerliliğini savunmayı tercih etmiştir.[113] Kierkegaard, genellikle varlıktan hareketle düşünmeyi tercih eder, varlığa doğru düşünmeyi tercih etmez. Bu yüzden Tanrı'nın varlığını da bir problem olarak değerlendirmemektedir. Ona göre Tanrı'nın varlığını ispatlama çabasında aklın hiçbir rolü söz konusu değildir. O bunu totoloji olarak değerlendirmektedir. Totoloji yapma durumunu ise şöyle ifadelendirmektedir: "Şöyle ki eğer Tanrı yoksa bu durumda onun var olduğunu ispatlamak tabii ki imkânsız olurdu; ama hayır, eğer varsa da var olanı ispatlamak aptalca bir şey olurdu." [114]

Metafizik geleneğin işe yarar bir tarafının olmadığını savunan Kierkegaard, dini savunmanın sadece bir yolu olduğunu, bunun da Tanrı'nın varlığının rasyonel olarak kavranmasının imkânsız olarak kabul edilmesiyle başlamak gerektiğini ifade eder. Sonuç olarak Tanrı'nın varlığı konusunu rasyonelliğin dışına iten Kierkegaard'ın bu durumuna "iman" ismi verilmektedir. Onun için aklın işlev görmediği metafizik alanda saçma olana iman etmek gerekmektedir. Ona göre öznelliğe hitap eden iman risk içermelidir ve risk olmadan iman söz konusu değildir. İman, kişinin öznel tutkularıyla nesnel kesinsizlik arasında bulunan bir tezatlık durumuna sahiptir. Tanrı'nın varlığı zaten nesnel olarak kanıtlanabiliyorsa buna inanmak denmez, eğer bu yapılabilecek bir şey değilse inanmak bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Tanrı'nın varlığı konusunda süreç içerisinde herhangi bir nesnelliğe ulaşılırsa iman kaybedilecektir. Kierkegaard inandıktan sonra dahi, akıl ve imanın bir arada olamayacağını savunmaktadır.[115]

Kierkegaard'daki nokta, vahyin kendisinin nesnel bir saçmalık olduğu yönündedir. Bu nesnel saçmalık, inancın öznelliğini kolaylaştırır, ancak kendisi nesnel olmayı bırakmaz. Vahiy, nesnel bir gerçekliktir (Tanrı zaman içinde ebedi hakikati açığa çıkarmıştır). Bu, nesnel bir saçmalık olduğu için kendisini sadece öznelliğe verir.

---

[112] Nebi Mehdiyev, **Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği**, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s.46-47.
[113] Matthew Gerhard Jacoby, **Kierkegaard on Truth**, Religious Studies, Cambridge: Cambridge University Press, Cilt: 38, sayı 1, 2002, s.41.
[114] Mehdiyev, s.47.
[115] Mehdiyev, s.48.

Bu inançsızlığı sadece inanç alabilir. Kierkegaard, bu gerçeğin doğrulanabilir olmadığını söylemez. Söylediği şey, gerçeğin tüm nesnel doğrulamayı reddettiğidir. Öznel yaklaşım, gerçeğin doğrulanması için nesnel doğrulamayı ortadan kaldırır. Öznellikte, bir kişi gerçeğe dönüşerek gerçeği bilir.[116]

Sonuç olarak Kierkegaard, Tanrı'nın varlığı üzerine düşünme serüveninin tüm aşamalarında, bu konunun rasyonellikle bağdaşmayacağını ifade eder. O hem gerçekliği öznel olarak nitelemiş, hem de dinin veya metafiziğin nesnel olmadığını göstermeye çalışmıştır.[117] O aynı zamanda Tanrı'nın varlığına inanmaya devam etmiştir. Bu epistemolojik ve pratik alt yapıdan dolayı Kierkegaard agnostik teist olarak değerlendirilmiştir.

3.1.2. Kant'ın Agnostik Teizmi

Kant'ın Tanrı'nın varlığı konusunda odaklandığı nokta aslında bilgi-iman ayrımıdır. Bu ayrımın temellerinin ise Platon'a kadar dayandığını görmekteyiz.[118] Epistemolojik anlamda iman bir bilgi olarak değerlendirilmemekte, sadece imana sebep olan bir onaylama veya tasdik olduğu varsayılmaktadır.[119] Bu doğrultuda Kant'ın bu ayrım ile ilgili söylediği en önemli söz ise "*Saf Aklın Eleştirisi*" adlı eserinde dile getirdiği, " İmana yer açmak için bilgiyi inkâr etmek zorunda kaldım" sözü olmuştur.[120]

Kant, epistemolojik anlamda Tanrı söz konusu olduğunda herhangi bir kanıt sunulamayacağını, böyle bir girişimin, Tanrı'nın varlığının doğasına aykırı olacağını dile getirmiştir. Çünkü en yüce varlık olan Tanrı, duyusal alanın bilgisiyle bilinemez. Akıl bilişsel anlamda varlık alanını deneyimde bulur, fakat Tanrı'yı kanıtlamak adına deney alanından çıkılmaya çalışılmaktadır. Tanrı'ya pratik akıl alanında inanmak ayrı bir eylemdir ve bu bilimin değil imanın konusudur. Kant Tanrı kanıtlarını eleştirirken Tanrı'nın yokluğu veya varlığı konusunda herhangi bir bilgi temelli tez sunmaz. O

---

116 Jacoby, s.41.
117 Mehdiyev, s.91.
118 Hanifi Özcan, **Mâtürîdî'de Bilgi Problemi**, 2. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, (MBP), s.179.
119 Özcan, MBP, s.184.
120 Mehmet Demirtaş, **Kant'ın "İnanca Yer Açmak İçin Bilgiyi İnkâr Ettim" Sözünün İman ve Bilgi Açısından Değerlendirilmesi,** Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XVII, sayı: 1, 2013, s.290.

sadece Tanrı fikrinin çoğu zaman insan için fayda sağladığına vurgu yapar. Onun eleştirdiği nokta, insan bilgisinin duyu ötesi alanı kavrayamayacağı ve bir varlık veya yokluk yargısında bulunmasının imkânsız olduğu görüşüne dayanır. Onun yaptığı eleştiriler hem teolojik delillerin geliştirilmesini sağlamış hem de ateistlere bir dayanak oluşturmuştur. Kant'ın eleştirilerindeki amacı, Tanrı'nın var olmadığını ispatlamak değil, bilgi konusundaki insan idrakinin sınırlılıkları göz önüne alınarak Tanrı'nın varlığının değil bilinmesinin imkânsızlığını göstermektir. O Tanrı'yı reddetmemiş, Tanrı'nın varlığını kanıtlama ve bilme yöntemlerini reddetmiştir. Kant bilgi iddiası içinde olan dogmatik inanç ve inançsızlığı reddettiğini dile getirmiştir. O aynı zamanda dinlerin Tanrı düşüncesine de bir eleştiri getirmemiştir. O felsefecilerin Tanrı anlayışı ve ispat etme çabalarına karşı eleştiri sunmuştur.[121]

Dogmatik inançsızlık inançsızlığa bilgi kılıfı bulmaktır. Dogmatik inanç ve inançsızlığın, her ikisinde de aynı hataya düşme durumu söz konusudur. Her ikisi de teorik temelden yoksun olmakla hataya düşerler. Kant'a göre bilgiye dayanarak bir şey kanıtlanamıyorsa inkâr da edilemez. Dogmatik inançsızlık, davranışa egemen olan ahlakla bir arada bulunamaz. Burada şüphe ile karışık biçimde bulunan bir imandan söz edilebilir. Buradaki şüphe objektif kesinlikten yoksun olma durumunu ifade etmektedir. Pratik akıl söz konusu olduğunda iman şüpheden uzak bir kesinlik içerir, fakat teorik anlamda şüphe ile inancın birlikte bulunması imkânsız değildir.[122]

Tanrı'nın varlığı mantıksal anlamda kanıtlanamaz olduğu gibi, yokluğu da aynı şekilde kanıtlanamaz. Bu anlamda kanıt bulduklarını iddia eden ateistler ve teistler aynı hataya düşmektedirler. Çünkü her ikisinin de delillendirmeleri objektif temelden yoksundur.[123] Kant Tanrı'nın, dünyadaki diğer nesneler gibi olmamasından kaynaklı olarak insan tarafından algılanamayacağını iddia eder. Tanrı yüceliği söz konusu olduğunda bize görünemez, görünse bile biz algıladığımız bu şeyi kavramsallaştıramayız. Ona göre Tanrı'nın varlığı hakkında hangi delil sunulursa sunulsun, Tanrı'nın varlığı teorik bilginin konusu olamaz. Teorik deliller Tanrı'nın yüceliğini ve gerçekliğini ortaya koymada başarısız olacaktır. Dolayısıyla Kant

[121] Mehmet Önal- Tuncay Saygın, **Kant'ın Yetiştiği Dini Atmosfer ve Tanrı İnancı**, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: II, sayı: 1, 2011, s.123.

[122] Mehmet Aydın, **Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, ss.46-47

[123] Hasan Tanrıverdi**, Immanuel Kant'ın İman Anlayışı**, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: I, sayı: 2, 2012, s.195.

nazarında Tanrı'nın varlığı teorik anlamda bilinemezdir. Bu yüzden birçok ilahiyatçı Kant'ı deist olarak sınıflandırmayı tercih etmiştir. Fakat Kant bunu şiddetle reddetmektedir. Çünkü o kendisini bir teist, Tanrı'ya inanan biri olarak görmüştür. Çünkü ona göre sadece tesit kişi, insan zihninden elde edilmiş özellikleri Tanrı'ya atfetmektedir. Sadece teist olanlar Tanrı'nın yaşadığını, bildiğini ve irade ettiğini söyleyebilir. Dolayısıyla Kant bu açıdan bir deist değil bir teisttir.[124] Onun Tanrı'nın varlığını teorik anlamda reddetmesinin sebebi, insanın "bilen" olarak değil "inanan" olarak kalması gerektiğini düşündüğünden kaynaklanmaktadır. Kant'a göre, Tanrı'nın kesin olarak var olduğunu bilmek, Tanrı'ya inanmak için gerekli olan bir şey değildir.[125]

Kant ahlaktan hareketle pratik aklı dayanak yaparak en yüce varlık ya da Tanrı'ya inandığını söylemektedir. Fakat o inanma konusunda aklın işlevini azaltmış ve salt ahlaka dayanarak bir öğreti kurmaya çalışması eleştiri konusu olmuştur. O aynı zamanda en yüksek iyinin elde edilebilmesi için Tanrı'nın varlığına inanmayı gerekli görmüştür.[126] Kant bir yandan dini koruyup kollamış, diğer yandan dini aklın emrine verip dünyevileştirmiştir. Tanrı'yı teorik olarak ve bilgi anlamında değersizleştirirken, Tanrısız ahlakın mümkün olmadığını göstermeye çalışmıştır. Kant bu konumuyla, hem teistlerin hem de ateistlerin ithamlarına ve eleştirilerine maruz kalmıştır. O içindeki ahlak yasasını idrak eden bir insan için Tanrı'nın varlığının ispatına gerek olmadığını, Tanrı olmadan mutluluğa ulaşılamayacağını dile getirmekle de aynı zamanda tesitlerin ilgisini çekmiştir. Tam tersi taraftan ise, Tanrı hakkında yapılan bütün konuşmaların bir bilgi değeri içermediğini, insanın kendi hayatı üzerinde tek söz sahibi olduğunu, insanın kaderi üzerinde Tanrı'nın söz sahibi olmadığını söyleyerek ateistlerin ilgisini uyandırmıştır. Diğer taraftan ateistlerin eleştirisine maruz kaldığı kısım ise, Tanrı'yı teorik aklın kapısından dışarı atması, fakat aynı zamanda pratik aklın kapısından da buyur etmesi sonucunda ahlakın özerkliğine zarar vermesi sonucunda olmuştur.[127]

---

[124] Allen W. Wood, **Kant'ın Deizmi**, çev. Necmettin Tan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:52, Sayı:1, 2011, s.327.
[125] Stephen Palmquist, **Immanuel Kant: Hristiyan Bir Filozof?**, çev. Necmettin Tan, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XVI, sayı: 25, 2011, s.214-215.
[126]Önal ve Saygın, s.124.
[127] Abdüllatif Tüzer, **Tanrıyı Oynamak: Kant Etiğinin Kritiği = Pretending God: Critique of Kant's Ethics**, Beytülhikme: An International Journal of Philosophy, Cilt: V, Sayı: 2, 2015, s.140.

Kant hakkında yapılan değerlendirmeleri göz önüne aldığımızda vardığımız sonuç, onun Tanrı'nın varlığını bilme konusunda bilinemezci olduğu fakat Tanrı'nın varlığına inanma konusunda ise bir teist gibi konumlandığı kanaatine varmak olmuştur. Çünkü o bilgi söz konusu olduğunda eleştirel yaklaşmış, bilme iddiasında bulunan teist veya ateistlere zıt bir konumda olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden o epistemolojik anlamda bir agnostiktir. Diğer yandan pratik anlamda Tanrı'yı tamamen insan hayatından çekip almamış, onun bilgi ile değil tecrübeyle veya ahlakın varlığıyla elde edilebileceğini ya da inanılabileceğini göz önünde bulundurmuştur. Bu açıdan o bir teist olarak da değerlendirilebilir. Daha net bir sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda ise Kant, agnostik teist sınıflandırması içerisinde değerlendirilebilir. Bu ise aslında, çoğu teist olan insanlar ve ilahi dinler düşünüldüğünde Tanrı'nın bilgi değil iman konusu olduğu gerekçesiyle en çok ilgi gören görüşlerden biri olmasını sağlamıştır. Çünkü insanlar Tanrı'yı metafizik bir kavram olması dolayısıyla diğer nesneler gibi bilme imkânına sahip değildir. Çoğu inanan Tanrı'yı bilmeden inanmakta ya da herhangi bir zihni çaba olsun veya olmasın delillendiremeden inanmaya devam etmektedirler. Bu sonuçlara bağlı olarak, agnostik teist sınıflandırmasının aslında çok geniş bir alanı kapsadığını, çoğu insanın veya teistin farkında olmasalar bile bu gruba dâhil edilebileceğini göstermektedir.

3.2. PRATİKTE ATEİST – TEORİDE AGNOSTİK

Bu sınıflandırmaya tabi tutulan filozoflar için, agnostik-ateist isimlendirmesi de kullanılmaktadır. Agnostik-ateistler, bir inanç ne olursa olsun ona yeterli kanıt bulunmadan inanmanın mantıklı olmadığını ve bundan yola çıkarak Tanrı'nın varlığına inanmanın mantıksız ve saçma olduğunu düşünme durumuna verilen isimdir. Bu agnostisizm çeşidine aynı zamanda felsefî ve güçlü agnostisizm ismi de verilebilmektedir. Bu tarz bir düşüncede Tanrı'nın varlığı konusunda kişi sadece kendisinin delillendirme yapamayacağını veya kanıt ortaya koyamayacağını değil, aynı zamanda diğer insanların da bu konuda herhangi bir delil veya kanıt ortaya koyamayacağını iddia etmektedirler. Onlara göre Tanrı'nın varlığını bilme hiç kimse için mümkün değildir. Dolayısıyla teizm rasyonel olarak geçerli bir konumu ifade etmemektedir. Pratik alanda ateist fakat bilgi anlayışı konusunda ise agnostik olan bu

düşüncedeki filozofların arasında önde gelenleri ise, Thomas Henry Huxley, William Clifford ve Bertrand Russell'dır.[128]

Bu başlık aslında çalışmamızın en önemli kısımlarından birini, belki de en önemlisini oluşturmaktadır. Çünkü Agnostisizm ve ateizm arasında var olabilecek olan ilişkiyi kapsamlı bir şekilde ortaya koyabilecek olan agnostisizmi ve ateizmi aynı anda içeren bu kısımdır. Güçlü agnostisizm tavrı agnostisizm ve ateizm ilişkisini daha net ortaya koyabilmektedir. Çünkü zayıf agnostisizmde ateizm yönü ağır basmamakta, o sadece Tanrı'nın bilinemezliği durumunu, pratik anlamda ise bir kayıtsızlığı ifade etmektedir. Kayıtsızlık ise öncelikli olarak pratik anlamda Tanrı'nın varlığı hakkında yargıyı askıya almayı içermektedir. Bu durum ateizme veya teizme kayabilme durumu için bir geçiş sürecini de ifade edebilmektedir. Konunun açıklığa kavuşmasına katkı sağlayacak olan güçlü agnostisizm ya da agnostik ateizm tavrı olacaktır. Bu konu dolayısıyla, her iki kavramın bir arada bulunabilirliğini göstermesi açısından da dikkate değerdir. Bu düşüncenin ve yaşantının somutlaşması adına sistemleşmiş düşüncelere sahip filozofların nasıl tavır aldıkları önemli olacaktır. Bu yüzden daha önce agnostik–ateist sınıflandırmasına tabi tutulan filozofların görüşlerini ve düşüncelerini irdelemek başlıca yapılması gerekenler arasında bulunmaktadır. Daha önce agnostisizm kavramının ortaya çıkmasına kaynaklık eden kişi olarak ele aldığımız Thomas Henry Huxley bu sınıflandırmanın içerisinde yer almaktadır. Russell ve Clifford ise agnostik kavramı kullanıldığında akla gelen ilk isimlerdendir. Bu isimlerin farklılaştığı nokta, bazen agnostik bazense ateist olarak anlatılmaları ve diğer birçok ateist düşünürdeki gibi epistemolojik anlamda kesin bir Tanrı yokluğunu bildiklerini iddia etmiyor oluşlarıdır.

3.2.1. William Clifford'un Agnostik Ateizmi

William Clifford bir matematikçidir ve meşhur olmuş bir agnostik ilkeyi ifadelendirmesiyle tanınır.[129] Clifford'un 'İnanç Ahlakı' adlı makalesinde inançların ahlakı üzerine koymuş olduğu ilke olan, "Bir şeye yetersiz delile dayanarak inanmak, herkes için, her zaman ve her yerde yanlıştır."[130] ilkesi inançların rasyonelliği

---

[128] Uslu, ss.11-17.
[129] Poidevin, s.92.
[130] Poidevin, , s.91.

temelinde bir çok filozofa önderlik etmiş bir ölçüt olarak kabul edilir. Bunların arasında Huxley ve Bertrand Russell gibi filozoflar başlıcalarıdır. Clifford'un ilke olarak sunduğu yukarıdaki söz, onun din felsefesi için önemli bir kaynak olan "İnanç Ahlakı" isimli makalesinden alınmış bir sözdür. O bu makalesinde bir inancı ahlaki veya gayr-ı ahlaki yapan epistemik unsurları belirlemeye çalışır. Ona göre inançlar sadece ona inananları değil, aynı zamanda toplumu da ilgilendiren ahlaki bir eylem olarak değerlendirilmesi gerekir. Clifford'un inanç ahlakı konusunda ortaya çıkardığı bu ölçüt, daha sonra çağdaş agnostisizmin temel ilkesi haline gelmiştir. Agnostik düşünürler bu ilkeyi göz önüne alarak, yeterli delile sahip olmayan inançların, inanç ahlakı açısından hatalı olduğu sonucuna varmışlardır. Ortaçağ düşüncesinde teolojik anlamda bir erdem olarak görülen Tanrı'ya iman konusu, Clifford tarafından bırakalım erdem olma durumunu, aksine gayr-ı ahlaki bir tutum olarak değerlendirilmiştir.[131]

Ateizm, Tanrı'nın yokluğunun bilinebilir bir konu olduğunu, agnostisizm ise varlığı ve yokluğu konusunda kesin kanıtlara sahip olunamadığını iddia ederler. Dolayısıyla agnostikler Tanrı'nın ne varlığı ne de yokluğu konusunda bilme söz konusu olamayacağını dile getirirler ve sonuç olarak, agnostikler de ateistler gibi Tanrı'nın varlığına inanmayı reddederler. Ancak, agnostiklerin Tanrı konusunda inanmama tavrının nedeni, Tanrı'nın yokluğuna dair kesin kanıtların olmasından dolayı değildir. Agnostiklerin inanmamasının sebebi, varlığı lehinde kanıt bulunamamasıdır. Sonuç olarak, aralarındaki fark bir inanç farkı değil, epistemolojik anlamda bir farkı içerir.[132]

William Clifford'un bahsedilen görüşlerine karşıt cevap, çağdaşı olan William James'ten gelmiştir. James'e göre Tanrı'ya inanmak veya inanmamak konusunda tercihte bulunma söz konusuysa, böyle bir konuda delillerin olmaması inanmayı engellememelidir, çünkü bu hayatî değere sahip bir tercih konumundadır. Diğer bir sözünde ise James, Tanrı inancının ahlaki ve rasyonel olması için kanıta dayanması gerekmediğini, çünkü Tanrı inancının, ona inanan için 'temel inanç' olduğunu, temel inançların ise kanıta dayanma ihtiyacının olmadığını dile getirir.[133]

---

[131] William Kingdon Clifford, **İnanç Ahlakı**, çev. Ferit Uslu, *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi [Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, cilt: V, sayı: 9, 2006/1, ss. 125-126.
[132] Clifford, s.126.
[133] Clifford, s.127.

William Clifford inanç ahlakı ve epistemolojisi düşünüldüğünde agnostik bir tavra sahiptir. O yaşantı anlamında da daha önce de bahsettiğimiz üzere aynı zamanda ateist bir anlayışa da sahiptir. Dolayısıyla o epistemolojik anlamda agnostik, pratik anlamda ise ateisttir denilebilir. Çünkü o yeterli kanıta dayanmadan inanmanın ahlaki olmadığını, bunun da hiçbir zaman söz konusu olamayacağını savunmakta, böyle bir durumda ise inanmanın tercih edilemeyeceğini iddia etmektedir.

3.2.2. Thomas Henry Huxley'in Agnostik Ateizmi

Thomas Henry Huxley de Clifford ve daha sonra bahsedeceğimiz Russell gibi epistemolojik anlamda agnostik fakat günlük hayatta Tanrı yokmuş gibi yaşıyor olmasından dolayı pratik anlamda ateist bir anlayışa sahiptir. O aynı zamanda bir biyolog ve düşünürdür. O, daha önce de bahsettiğimiz gibi, diğer aynı fikirde olduğu filozoflardan farklı olarak agnostisizm kavramını ortaya atmasıyla bilinmektedir. Onun agnostisizmini anlatan söylemlerinin en önemlilerinden biri şudur;

> *"Entelektüel bir olgunluğa vardığımda, kendime bir ateist mi, bir teist mi, ya da bir panteist mi; bir materyalist mi ya da bir idealist mi; bir Hristiyan mı ya da bir özgür düşünür mü olup olmadığımı sorduğumda, daha çok öğrendikçe ve daha çok düşündükçe bu soruya daha az hazır bulunduğumu görüyorum. Nihayetinde, sonuncusu hariç (özgür bir düşünür), ne sanat ne de mezhep gruplarından hiçbirine dahil olmadığım sonucuna vardım. Bu iyi insanların çoğunun üzerinde anlaşıldığı tek şey, onlardan ayrıldığım tek şeydi. Belli bir "gnosis"i elde ettiklerinden oldukça emindiler - varoluş sorununu az çok başarılı bir şekilde çözdüler; Ben tam olarak emin değildim ve sorunun çözülmez olduğu hususunda oldukça güçlü bir mahkûmiyetim vardı. Hume ve Kant'la birlikte bu fikre sahip olduğum için kendimin küstah olduğunu da düşünemezdim.*[134]

Huxley etrafındaki insanların bile her birinin bir grubun 'ist'i olduğunu kendisinin ise böyle bir mensubiyete sahip olmadığını dile getiriyordu. Sonuç olarak ise kendisinin hiçbir felsefi ve teolojik gruba mensup olmamasından dolayı, kendi görüşünü en iyi ifade eden biçim olan 'agnostik' kavramını ortaya koyduğunu söylemiştir.

---

[134] Thomas Henry Huxley, **Agnosticism**, s.238.

Huxley, Clifford'un inanç ahlakından bahsederken söylediklerine benzer şekilde söylemlere de sahiptir. O kanıtlanmamış doğrulara inanmayı ahlaki ve rasyonel bulmamaktadır. Bu tarz bir düşünceye sahip olduğunu ise şu şekilde ifade etmektedir;

> *"Agnostisizm ne bir negatif inanç olarak tanımlanabilir ne de herhangi bir türden inanç olarak tanımlanabilir. O sadece, ahlaki ve entelektüel bir ilkeye dayanan kesin inancın geçerliliğinin sorgulanması hakkındadır. Bu ilke pek çok şekilde ifade edilebilir ancak hepsi aynı kapı olan şuna çıkar: Bir kişinin, bu kesinliği mantıklı bir şekilde haklı kılan kanıtları üretemediği sürece, herhangi bir önermenin nesnel gerçekliğinden emin olduğunu söylemek yanlıştır."*[135]

Huxley aynı zamanda bu söylemleriyle fidesitlerden ayrılmaktadır. Çünkü fideistler Tanrı'nın varlığını bir bilme konusu olarak görmeseler bile inanırlar. Ancak Huxley, Tanrının varlığını hem bilgi konusu olarak değerlendirmez, hem de O'nun hakkında bir inanca sahip değildir.[136]

Huxley, Tanrı konusunda kendi gibi ateist ve teist olmadığını düşünen ve üçüncü bir yol arayanlara agnostik kavramını ortaya koyarak kapı aralamıştır. O tam anlamıyla bir ateist olmadığı için bu arayış içerisine girmiştir. Huxley, kendini ateist olarak tanımlayan fakat agnostik bir düşünceye sahip olmasına rağmen bunun farkında olmayan kişilere önemli bir alternatif sunmuştur.

3.2.3. Bertrand Russel'ın Agnostik Ateizmi

Russell, agnostik olan kişinin diğer dinlerde olanın tam tersine Tanrı, ahiret vb. diğer metafizik konularda gerçeği bilmenin imkânsızlığını savunan veya tamamen imkânsız olmasa bile şimdilik imkânsız olduğunu savunan kişi olduğunu söylemektedir. Russell'a göre, Hristiyan nasıl Tanrı'nın varlığı konusunda bilinebileceğini iddia ediyorsa, ateist de ona benzer bir konumlandırma olan bilme iddiasını yokluğu hakkında kullanmaktadır. Agnostik ise herhangi bir yargıda bulunmayan, kararını askıya alan, Tanrı'nın varlığını da yokluğunu da onaylamak için herhangi bir delillendirmenin yeterli olmadığını savunan kişidir. Agnostik, Tanrı'nın varlığının olağandışı olduğunu savunmakla birlikte imkânsız görmeyebilir. Bazen

---

[135] Thomas Henry Huxley, **Agnosticism and Christianity**, Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition, D. Appleton and Company, New York 1895, s.310.
[136] Uslu, s.9.

düşünmeye değmeyecek kadar ihtimal de vermeyebilir. Bu son durumla agnostik, ateist durumdan çok da farklı değildir. Russell agnostik düşüncenin, bir filozofun eski Yunan tanrıları hakkında nasıl düşündüğüyle benzer bir durum olabileceğini iddia etmektedir. Russell, Zeus'un, Poseidon'un, Hera'nın ve diğer Olymposluların yokluğunun kendisi tarafından kanıtlanması istenmesi durumunda, kendisinin bu konuda kesin deliller bulamayacağını itiraf eder. Agnostik Hristiyan Tanrısı'nı, Olympos tanrıları kadar imkânsız gördüğü varsayıldığında, bu durumdaki bir agnostik, pratik anlamda bir ateist tavrı sergilemiş bulunmaktadır.[137]

Ateist ve teist Tanrı'yı bilgi konusu yaptıklarından dolayı aynı kategorinin içinde değerlendirilirler. Fakat agnostik, ateist ve teistin her ikisinden de farklılaşarak Tanrı'yı bilme veya bilmeme konusunda herhangi bir hükme varmama yolunu seçmektedir. Var olup olmadığının bilinememesi konusu ise pratikte Tanrı'nın imkânsızlığı veya yokluğuyla benzer bir durumu ifade edecektir. Çünkü, Tanrı'nın var olup olmadığına dair bir bilgisi olamayacağını düşünen bir kişi, günlük hayattaki yargılarında ve eylemlerinde kendi aklını kullanacağından ve ahlaki alanda içinde bulunduğu topluma göre hareket edeceğinden dolayı onun bu yaşantısı pratik anlamda bir ateistin yaşantısıyla benzerlik arz edecektir. Bu durumda ateizm ve agnostisizm arasında pratikte bir uyum söz konusu olacaktır. Buna Russell, "pratik uygunluk" isimlendirmesini uygun görmüştür.[138]

Russell'a göre agnostik, dine inananların yaptığının tersine hiçbir otorite kabul etmez. Neyin iyi neyin kötü olduğu konusunda kesinlik olmadığını, ahlaki anlamda da herhangi bir sınırlandırma olamayacağını savunurlar. Aynı zamanda bu konuda günah kavramını da yararlı bir şey olarak görmemekle beraber her istediklerini de yapmayı uygun görmezler. Ahlak öğretilerinin bazen iyi bazense kötü olduğunu düşünürler. Kutsal kitabın vahiyle geldiğine inanmazlar, bakış açıları ise aydın din adamları gibi kutsal kitabı değerlendirmektir.[139]

Hristiyanlığın insancıl ve ahlaki vasıflara sahip olduğu kabul edilir. Fakat diğer dinlerde de bu tarz vasıflar söz konusudur. Eskiden kendilerine Hristiyan diyenler ve bugünün Hristiyanları, Tanrı'ya inanmayı Hristiyan olmak için şart saymaktadırlar. Bu

---

[137] Bertrand Russell, **What is an Agnostic?** The Basic Writings of Bertrand Russell, Ed. Robert E. Egner-Lester E. Dennonn, New York, 1961, s.577.
[138] Russell, **What is an Agnostic?**, s.77.
[139] Russell, **What is an Agnostic?**, ss.577-579.

sebeple Russell kendisini Hristiyan olarak isimlendirmez, herhangi bir agnostiğin de Hristiyan olamayacağını savunur. Agnostik insan, tatmin edici deliller olmadığı sürece ahiret hakkında da taraf olmaz. Russell, ölümden sonra hayatın varlığı konusunda kendisi de herhangi bir neden görmediğini dile getirmekle beraber yeterli derecede delillendirme söz konusu olduğunda bu konuda inandırılmaya açık olduğunu dile getirir. Aynı zamanda o bu sebeplerden dolayı cennet ve cehenneme de inanmaz. Ahiretin varlığında söz konusu olduğu gibi, Tanrı'yı inkâr konusunda da herhangi bir korkuya sahip değildir. Diğer tanrıları inkâr ettiğinde vicdan azabı yaşamadığını, Tanrı'ya inanmayan diğer insanların da bu düşüncelerinden veya inanışlarından dolayı ceza çektiklerini görmediğini ifade eder. Agnostiğin dinlerin mucize olarak değerlendirdiği şeyleri efsane olarak değerlendirmesi gerektiğini düşündüğünü, zaten dinlerin hepsinin efsanelerle dolu olduğunu iddia eder.[140]

Bir insan ne tür agnostik olursa olsun Russell'a göre sadece akılla yetinmemelidir. Ahiret ve Tanrı konuları olgusal meselelerdir ve bu alanda akıl sadece yeterli değildir. Bu durumda akla aykırı olmamak kaydıyla duygular, duyumlar ve isteklere de yer verilmesi gerekir.[141]

Russell, kurumsallaşmış veya geniş çapta müntesibi bulunan dinlerin dogmatik olduğunu savunur. Bunlar arasında en az dogmatik olması dolayısıyla Budizm'i daha yakın bulduğunu dile getirir. O, kendisine sorulan ne tür bir delille inanabileceği sorusuna karşın ise şu cevabı vermiştir;

> *"Sanırım, gelecek yirmi dört saat süresince gökten, benimle ilgili neler olacağını haber veren sesler işitsem ve haber verilen bu fiillerin bazıları da gerçekleşse, o zaman belki, en azından insanüstü bir varlığın varlığına inanabilirdim. Beni inandırabilecek olan böyle deliller olabileceğini düşünüyorum, fakat bildiğim kadarıyla, bu tarz hiçbir delil yok."*[142]

Russell, gerek yurtdışına gittiğinde, gerek hapishane vb. yerlerde dininin ne olduğu sorulduğunda, nerede ateist nerede agnostik olduğunu söyleme konusunda zorlandığını ve dolayısıyla bu konunun zor bir konu olduğunu itiraf etmiştir.[143]

---

[140] Russell, **What is an Agnostic?**, ss.579-581.
[141] Russell, **What is an Agnostic?**, s.583.
[142] Russell, **What is an Agnostic?** ss.583-584.
[143] Bertrand Russell, **Am I an Atheist or an Agnostic**, The Collected Papers of Bertrand Russell: Last Philosophical Testament (1943-68), Ed. John G. Slater, Peter Köllner, London: Routledge, c.11, 1997, s.91.

Russell, Tanrı'nın varlığı hakkında bir filozof olarak konuştuğu zamanlarda, kendisini agnostik olarak tanımlayacağını, çünkü Tanrı'nın var olmadığına dair de herhangi bir kanıtının var olmadığını ileri sürmüştür. Fakat sokaktaki bir insanla ya da halktan bir insanla konuştuğunda ona kendini doğru bir şekilde ifade edebilmek için, ona ateist olduğunu söyleyeceğini ifade etmiştir.[144] O aynı zamanda bir başka diyaloğunda;

> *"Tanrı'nın var olmadığını kanıtlayacağımı iddia etmiyorum. Şeytanın da bir hayal olduğunu kanıtlayamam. Hristiyan Tanrısı var olabileceği gibi, Olimpos'un, eski Mısır'ın, Babil'in Tanrıları da varolmuş olabilir. Ama bu varsayımlardan hiçbiri, ötekinden daha olası değildir. Bu olası bilginin ötesindedir, bu bakımdan herhangi birini de ele almak gerekmez."*[145]

Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda bir insan, bilgi açısından Tanrı'nın bilinemeyeceğini savunmakla birlikte, aynı zamanda Tanrı'nın varlığına inanan veya inanmayan da olabilir. Bu yüzden bir insan bilgi konusunda agnostik, ama inanç söz konusu olduğunda, teist veya ateist olabilir. Bu durumda bir insan agnostik-teist olabileceği gibi agnostik-ateist de olabilmektedir. Söz konusu olan agnostiklik, konunun bilgi tarafını, teistlik veya ateistlik ise iman tarafını temsil etmektedir. Fakat agnostik olduğunu söyleyen birçok insan teist veya ateist olma durumunu ya da sınıflandırmasını kabul etmemişler, kendilerinin agnostik sınıflandırmasına dâhil olduklarını ileri sürmüşlerdir. Sonuç olarak agnostik olduğunu söyleyen bazı kişiler teist olmak, teist inanca kapı aralamak, idealist olmak veya korkak olmakla suçlanırken, bazıları ise ateistlikle eş değer görülüp suçlanmışlardır.[146]

Russell'ın Tanrı'nın yokluğunun ortaya koyulamayacağını itiraf etmesinin ve "Tanrı yoktur" ifadesini tam anlamıyla savunmamasının altında yatan sebep, gerçek anlamda bir epistemolojik ateizmin ya da en yüksek seviyedeki bir pozitif ateizmin imkânsızlığını savunmasıdır. Russell'ın iddia ettiği felsefî agnostikliktir. Buna ek olarak ise Russell için pratik alanda ateist tabiri kullanılabilecektir.[147]

---

[144] Bertrand Russell, **Am I an Atheist or an Agnostic**, s.91.
[145] Bertrand Russell, **Neden Hristiyan Değilim**, çev. Ender Gürol, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996, s.48.
[146] Bayram Dalkılıç, **Bertrand Russell'ın Felsefesinde Tanrı Problemi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1997, s.123.
[147] Aydın IŞIK, **Mutlu Bir Karamsardan Din Üzerine Russell**, Lotus Yayınları, Ankara, 2008, s.80.

Agnostisizm ve ateizm ilişkisini ele alırken pratikte teist - teoride agnostik olanların, Tanrı'nın varlığına iman etmenin tercih edilebilir olduğunu, fakat Tanrı'nın metafizik bir varlık olmasından dolayı bilinemeyeceği düşüncesi olduğu ön plana çıkmaktadır. Bu sınıflandırmaya dahil olanlar iman etmenin, bilme iddiası olmadan da olabileceğini göstermektedir. İkinci sınıflandırma olan pratikte ateist – teoride agnostik olanlar ise, genel olarak yetersiz delile dayanarak inanmanın mümkün olmayacağını ve ahlaki olmayacağını dile getirmektedirler. Onlar Tanrı konusunda bir bilme iddiası olamayacağını ve dolayısıyla Tanrı'nın pratik hayatta da olmaması gerektiğini düşündüklerinden dolayı agnostik-ateist olmaktadırlar. Bu konum onları ateist gibi Tanrı hakkında bir bilgi iddiasında bulunmaktan kurtarmaktadır.

SONUÇ

Agnostisizm-ateizm ilişkisi gibi hem epistemolojik, hem etik hem de problematik bir konu hakkında araştırma yaparken bu iki kavramın birbiriyle karıştırılıyor olması araştırmanın niçin yapılması gerektiğini göstermesi açısından önemli olmuştur. Çünkü Tanrı'nın varlığı konusunda herhangi bir fikre sahip olmayan, fikre sahip olan fakat kendini herhangi bir isimlendirmenin altına koymayan, araştıran fakat kendini yanlış sınıflandırmaların içine dâhil eden vb. birçok insanın varlığından bahsedilebilir. Russell gibi ateizm düşüncesinin savunuculuğunu şiddetli bir şekilde yapan bir filozof bile kendisinin aslında agnostik olduğunu dile getirmiştir. Fakat o aynı zamanda duruma ve koşula göre kendisini ateist olarak da tanımlayabileceğini söylemiştir. Bu durumdan da anlıyoruz ki, aslında Tanrı'nın varlığının bilinmesi konusu ve bu konu üzerinden yapılan keskin ayrımlar veya sınıflandırmalar çok da doğru bir şekilde yapılamamaktadır. Çünkü insan yapısı gereği karmaşıklık içerisindedir. O duygusal anlamda başka biriyken, bilgi anlamında başka biri olabilmektedir. O yüzden kişinin kendini Tanrı düşüncesi bağlamında sınıflandırması metafizik ve epistemolojik bir konu olduğu için daha da zor bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Bunun için ana hatlar olan sınıflandırmaları ve en çok karıştırılan iki kavram olan agnostisizm ve ateizm başta olmak üzere teizm kavramını da bilmek gerekmektedir.

Agnostisizm, Tanrı'nın varlığı hakkında 'bilinemezcilik' olarak tanımlandığı için, tamamen epistemolojik bir kavram olarak değerlendirilmiştir. O bilme ve bilgi konusunda şüpheciliği barındırmaktadır. Bu şüphe tüm evren hakkında olabileceği gibi spesifik bazı konularda da olabilmektedir. Araştırmamız gereği daha çok Tanrı konusu özelinde yoğunlaşan bir şüphecilikten bahsettik. Şüphe edilen nesneler farklılaşsa bile özde bilme konusu üzerinde şüphe etme hiçbir zaman değişmemiştir.

Agnostisizmin çeşitleri arasında zayıf, güçlü, ılımlı gibi ana sınıflandırmalar üzerinde dururken felsefî açıdan daha fazla önemli olduğunu gördüğümüz güçlü agnostisizm ekseninde değerlendirmelerde bulunmak çalışmamız için daha gerekli görülmüştür. Bu güçlü agnostisizm çeşidi aynı doğrultuda Tanrı söz konusu olduğu için yerel agnostisizm ve kanıta dayanan agnostisizm çeşitleriyle de sıkı bir ilişkiye

sahiptir. Çünkü evrensel agnostisizm genel anlamda tüm varlık hakkında şüpheci ve bilinemezci olmayı içermektedir.

Agnostisizm, inanç yelpazesinde tam ortada bulunan bir konumdur. O Tanrı'nın ne varlığı ne de yokluğu tarafina tamamen hiçbir zaman geçmeyecektir. Agnostik bir kişinin zaman zaman teizme ya da ateizme kaymasının nedeni pratik hayatta karşılaşılan bir durumdur. Zihni anlamda agnostik, hiçbir zaman bu iki zıt kutbun hiçbirine eğilim göstermez. O sadece Tanrı'nın varlığını bilmemekle beraber aynı zamanda gündelik yaşantısında da ya Tanrı yokmuş gibi ya da Tanrı varmış gibi yaşamak durumundadır. Bunun hiçbirinin olmadığı bir konum olan hem bilgi alanında agnostik hem de pratik hayatta agnostik olmak çok da sık karşılaşılan bir durum değildir. Bir insan Tanrı'yı bilemeyeceğini söyleyebilir fakat genellikle 'bilmiyorum ama inanıyorum' veya 'bilmiyorum ama inanmıyorum' gibi söylemlerde bulunacaktır. Üçüncü bir yol olan 'bilmiyorum, ilgilenmiyorum' kısmı ise zayıf agnostisizm kısmını temsil etmektedir. Fakat bu üçüncü yol insan düşüncesinin aktif olduğu alanda pek de mümkün değildir. Tanrı ve insan arasındaki bir ilişkiden bahsedeceksek bu üçüncü yol çok da ilişkiyi içermez.

Agnostisizm kavramı mevcudiyetini 19.yy.da Huxley'de bulmasına rağmen aslında isimlendirme aynı olmasa bile ilkçağdan itibaren var olmuştur. İlkçağda Protagoras'tan başlayarak günümüze kadar gelmiştir. En zirve dönemi ise kavramın felsefî altyapısının kazandırıldığı 19.yy. olmuştur. İlkçağda tanrılar konusunda bilinemezci olan ilk isim Protagoras olarak karşımıza çıkar. Onun genel olarak bilgi konusunda tavrı ise görecelilik anlayışını savunmasıdır. Onun devamında ise Gorgias gelmekte ve o da son nokta olarak nihilizme kadar gitmektedir. Agnostisizm ile şüpheciliğin ilişkisinden dolayı bu konunun ilk temsilcileri olan Sofistler gelmektedir. Sofistler içerisinde ise Piron ve Timon şüphecilikle ancak mutluluğa ulaşılabileceğini iddia etmektedirler. Sextus Empiricus'da ise şüpheciliğin agnostisizmle ilişkisi olmasına rağmen tamamen aynı olmadığını görmekteyiz. Çünkü septisizm bir yöntemken agnostisizm bir düşünce sistemidir. 17.yy.da ise Descartes ve Pascal bize Tanrı inancının olmasıyla birlikte aslında Tanrı gibi bir varlığın bilgi konusu olamayacağını ve bu konuda şüpheci olmak gerektiğini göstermektedir. 18.yy'da karşımıza çok güçlü bir şekilde Kant çıkmaktadır. O ilham kaynağı olan Hume ile birlikte zihinlerde köklü değişimler meydana getirecek fikirler ortaya koymuşlardır.

Kant'ın iman ve bilgi ayrımı bunun en güçlü delilidir. O hem imanın olabileceğini hem de bilgi iddiasında bulunulamayacağını iddia etmiştir. 19.yy.da agnostisizm kavramını ve bu kavramın mucidi Huxley, Metafizik Topluluğu gibi, metafizik konuları bilimsel konular gibi objektif bir şekilde değerlendirmeye çabalayan bir grubun önderliğinde doğmuştur. O kendisini ateizm veya diğer inanç veya inançsızlık biçimlerine dâhil edememiş, kendine ifade edebileceği yeni bir kavram oluşturmuştur. Fakat o, bu tarz bir düşünceye sahip olmasına rağmen, çeşitli sebeplerden dolayı uzun bir sessizlik döneminden sonra fikirlerini ortaya koymuştur. Devamında ise 20.yy.da İngiliz felsefesinin güçlü bir bilim adamı ve genel anlamda güçlü bir ateisti olarak sınıflandırılan Russell gelmiştir. O agnostisizm ile ateizm arasındaki gelgitlerini ve bu iki kavram arasındaki ilişkiyi çok iyi ortaya koymuştur. O felsefî açıdan agnostik olarak fakat sıradan halka karşı kendisini ateist olarak ifade etmesinin daha anlaşılır olacağını düşünmüştür.

Ateizm düşüncesine geldiğimizde ise, o, Tanrı'nın varlığının inkârı, Tanrı'nın yok olduğunu düşünme veya tanrıtanımazlık olarak tanımlanır. O, Tanrı'nın varlığına inanmak olan teizmin tam karşısında olan durumdur. Bu yüzden birinde varlık birinde ise yokluk iddiası ağır basmaktadır. Ateizmin kavram olarak ortaya çıkması agnostisizmden önceye dayanır. Agnostisizm 19.yy.da ortaya çıkmasına rağmen, ateizm 18.yy.da ortaya çıkan bir kavramdır. Zaten agnostisizmin isimlendirmesi de kendisini ateist olarak tanımlamaktan çekinen, ateizmi kendi zihin ve inanç dünyasına uygun bulmayan, ateizmin farklı olumsuz akımlarla ilişkilendirilmesinden rahatsız olan insanların var oluşundan dolayı ortaya çıkmıştır. Aslında Tanrı hakkında düşünme ameliyesi agnostisizm ve ateizm düşünüldüğünde O'nun eleştirilmesinden dolayı ortaya çıkmıştır. Bilgi anlayışından çok, gündelik hayat daha fazla göz önünde olduğu için de Tanrı'nın var olmadığı inancı olan ateizm daha fazla tercih edilir olmuştur. Aynı zamanda ateizm, Tanrı'nın yokluğu savunuculuğunun yanında diğer metafizik varlıklarında yokluğunu iddia etmektedirler. Ateizm bazen doğru şekilde bazen de yanlış şekilde natüralistler, fizikselciler ve materyalistlerle benzer görülmüşlerdir. Fakat onlar natüralistlerle temelde birleşmekte, fizikî âlemin dışındaki şeylerin bilinememesi konusunda fizikselcilerle birleşmelerine rağmen tamamen aynı değillerdir. Materyalistlerle aynı görülmeleri ise, ateistler için bir haksızlık olarak değerlendirilmektedir.

Ateizm tarihi Sokrates öncesi dönemde natüralizmin kökenlerine sahip olan Miletli filozoflara dayanmaktadır. Onlar, mitleri reddederek bunu yapmışlardır. Aydınlanma dönemiyle ise Ortaçağdaki kilisenin egemenliğinin tersine bir değişim yaşanmıştır. Ateizm buradaki bir karşı tepki olarak kendini var etmiştir. Modern dönemde ise ateizmin en güçlü temsilcileri olan Nietzsche, Schopenhauer, Marx, Feuerbach, Ayer, Sartre ve Freud gibi isimler düşüncenin yayılması açısından önemli etkiye sahip olmuşlardır.

Ateizm konusunda en öncelikli konu ise ahlak olmuştur. Ateistlerin tanrıtanımaz oluşları çoğu insan tarafından ahlaktan da yoksunluk olarak değerlendirilmiştir. Fakat Tanrı tarafından öğreti haline getirilen ahlakın dışında da ahlaklı olunabileceği düşünülmemiş, böylece ateizm, ahlaksızlık olarak değerlendirilmiştir. Diğer bir yönden inanç ahlakı söz konusu olduğunda ise, Tanrı'nın delillendirmesi konusunda yeterli, tutarlı, mantıklı, objektif delillere sahip olmadan iman etmek ise bazı filozoflar tarafından ahlaki görülmemiştir.

Ateizm değerlendirmesinde ve agnostisizm ile ilişkisinde bahsedilirken genelde agnostisizmde olduğu gibi ateizmin çeşitlerinden pozitif ve güçlü tarafı dikkate aldık. Negatif ve ilgisiz tarafına eğilmemekle birlikte pratik ateizm kısmının, zaman zaman agnostisizmin yaşanılan hayat açısından karşılığı olması dolayısıyla bu çeşitleri üzerinde durmak gerekmiştir.

Agnostisizm-ateizm ilişkisinden bahsedildiğinde, teizmi de içine alan bir eksende değerlendirme yapmak gerekmektedir. Ateizm ve teizm, her ikisi de Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda delillendirmeler bulduğunu iddia ederek kendilerinin Tanrı hakkında gerçekliğe ulaştıklarını iddia ederler. Herhangi bir insan mantıkî delillendirmeleri onu ne tarafa meylettirirse o tarafa doğru yönelir ve kendisini o sınıfın bir üyesi olarak gruplandırmaya başlar. Ateizmin ve teizmin delillendirmelerle bu tarz sonuçlara varıyor oluşu, her ikisinin de Tanrı hakkında bilgi sahibi olacağını iddia etmekten doğmaktadır. Bunların her biri varlığı veya yokluğu hakkında taraf tutmayı içerir. Agnostisizm ise Tanrı'nın metafizik bir varlık olması, insanın da sadece fiziki âlemi bilebileceği fikrinden yola çıkarak Tanrı ve diğer metafizik kavram veya olayların bilinemeyeceği düşüncesidir. Bu düşüncede o yüzden insanın yetersiz konumundan dolayı şimdilik ve gelecekte de Tanrı konusu bilinemezliğini

sürdürecektir. Bu durumda epistemik olarak agnostisizm ve ateizm arasında herhangi bir ilişkiden bahsetmek çok da mümkün görünmemektedir.

Ateizm, negatif veya zayıf formuyla aslında agnostisizme benzemektedir. Fakat benzediği agnostisizm çeşidi aynı doğrultuda olan zayıf anlamıyla olan çeşidinde var olabilmektedir. Çünkü her ikisi de zayıf formuyla bir ilgisizliği çağrıştırırlar.

Sonuç olarak agnostisizm-ateizm ilişkisinde iki farklı yön araştırmamızın kilit noktasını oluşturmaktadır. Bunlar öncelikli olarak agnostik ateistler ve ikincil olan agnostik teistlerdir. Agnostik-teistler, bir dine inanan, bir Tanrı'ya inanan, fakat inançlı olmakla birlikte metafizik bir varlık olması açısından Tanrı'nın varlığı konusunda güçlü bir delillendirmeye sahip olmayıp bir bilme iddiasında bulunamayan geniş bir kitleyi temsil etmesi açısından çok önemlidir. Çünkü bilme yetisine sahip olduğunu düşünmemek, inançsız olmak zorunluluğunu doğurmaması gerekir. Felsefe tarihinde bu alanda önemli bir yer kapsayan Kant gibi bir filozofun görüşleri ise iman ve ahlak açısından önceliklidir. Hayatında imana yer açan insanların ağırlığı düşünüldüğünde bu agnostik-teist sınıflandırması son derece geniş bir kapsayıcılığa sahiptir. Bu kapsayıcı düşünce yapısı daha geniş bir şekilde bir araştırma konusu olarak değerlendirilmeye lâyıktır.

Araştırmamızın birincil yönünü temsil eden Agnostik-ateist olanlar araştırmanın açıklığa kavuşmasına yardımcı olmuştur. Bu gruptaki agnostikler agnostisizm ve ateizm arasındaki hem ilişkinin hem de farkın gösterilmesi açısından önemlidir. Aslında kişilerin kendilerini tanımlamalarında da çoğunlukla karşımıza buradaki problem çıkmaktadır. Bu sınıflandırmanın içerisinde değerlendirdiğimiz Russell gibi bir filozof düşünüldüğünde bunun mümkün olmadığı görülmektedir. Agnostisizmin kurucu ismi Huxley düşünüldüğünde de, Russell kadar bunu dile getirmese bile onda da bu karmaşanın varlığı dikkat çekecektir.

Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusunda bilme iddiasında bulunamayan fakat pratik hayatta bir Tanrı'nın varlığına inanmayan insanlar kendilerini yalnızca agnostik ya da yalnızca ateist olarak sınıflandırmalı mıdır? Araştırmanın tümü değerlendirildiğinde aslında böyle bir şey mümkün değildir. İnançların öncesinde var olduğu düşünülen bir bilgi anlayışıyla beraber, pratik hayatta bir tavır alış mutlaka olacaktır. Bu tavır alış ise bazen teizme bazen ateizme zayıf veya güçlü şekilde

yönelimlere sahip olacaktır. Zaten bu salt anlamda sınıflandırmalar yapılamaması dolayısıyla agnostisizm diye bir düşünce yapısı ortaya çıkmıştır. Agnostisizm teorik ve epistemik olarak tabi ki ateizmle arasında çok büyük farklara sahiptir. Agnostisizmde bir bilinemezci anlayış varken ateizmin güçlü yönünde bu kesinlikle yoktur. Ateizm Tanrı'nın var olmadığı hakkında bir bilme iddiasından dolayı öznelliğini kazanmıştır. Fakat pratik açıdan ele aldığımızda agnostisizm ile ateizm arasında, Tanrı'yı hayata dâhil etmeme açısından çok büyük bir benzerlik ve ilişkinin olduğu aşikârdır.

KAYNAKÇA

Aydın, Mehmet. **Din Felsefesi**, 11. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfi Yayınları, İzmir, 2010.

Aydın, Mehmet. **Ateizm ve Çıkmazları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XXIV, 1981, ss.187-204.

Aydın, Mehmet. **Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi**, Ankara 1991.

Arslan, Ahmet. **İlkçağ Felsefe Tarihi- Sofistlerden Platon'a**, 3.baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, Cilt:2.

Collins, James. **God in Modern Philosophy**, Routledge & Kegan Paul, London 1963.

Clifford, William Kingdon. **İnanç Ahlakı**, çev. Ferit Uslu, *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi [Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, Cilt: V, Sayı: 9, 2006/1, ss. 125-136.

Dalkılıç, Bayram. **Bertrand Russell'ın Felsefesinde Tanrı Problemi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1997.

Demirtaş, Mehmet. **Kant'ın "İnanca Yer Açmak İçin Bilgiyi İnkâr Ettim" Sözünün İman ve Bilgi Açısından Değerlendirilmesi**, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XVII, Sayı: 1, 2013, ss.289-303.

Draper, Paul. **Atheism and Agnosticism**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, (http://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism/) (erişim tarihi: 04.06.2018).

Flew, Antony. **Agnosticism**, Encyclopedia of Britannica, https://www.britannica.com/topic/agnosticism, (erişim tarihi: 06.03.2018).

Flew, Anthony. **The Presumption of Atheism** , Contemporary Perspectives on Religious Epistemology, ed. R. Douglas Geivett-Brendan Sweetman, Oxford, 1992, ss. 9-32.

Gordon, Stein. **An Anthology of Atheism and Rationalism**, Prometheus Books, New York, 1980.

Gökberk, Macit. **Felsefe Tarihi**, 17. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s.85-86.

Gürsoy, Kenan. **İlhad Maddesi**, Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi, 2000, cilt: 22, s.96-98.

Hançerlioğlu, Orhan. **Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar**, Cilt:3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Hepburn, Ronald. **Agnosticism' The Encyclopedia of Philosophy**, 2. Baskı, 9.Cilt, Ed. Donald M. Borchert, USA, 2005, s.92.

Hume, David. **Dialogues Corcerning Natural Religion**, Ed. N.K. Smith, New York, 1970.

Huxley, Thomas Henry. **Agnosticism**, Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition, D. Appleton and Company, New York 1895, ss.209-262.

Huxley, Thomas Henry. **Agnosticism and Christianity**, Collected Essays: Volume V: Science And Christian Tradition, D. Appleton and Company, New York 1895, ss.309-365.

Işık, Aydın. **Mutlu Bir Karamsardan Din Üzerine Russell**, Lotus Yayınları, Ankara, 2008.

Jacoby, Matthew Gerhard. **Kierkegaard on Truth**, Religious Studies, Cambridge: Cambridge University Press, Cilt: 38, Sayı:1, 2002, ss. 27-44.

Julian Baggini, **Atheism: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, New York, 2003.

Kutluer, İlhan, **Laedriyye**, DİA, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfi, Cilt:27, 2003, ss. 41-42.

Mehdiyev, Nebi. **Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği**, Marmara Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007.

Önal, Mehmet ve Tuncay Saygın, **Kant'ın Yetiştiği Dini Atmosfer ve Tanrı İnancı**, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: II, Sayı: 1, 2011, ss. 105-126.

Özcan, Hanifi. **Epistemolojik Açıdan İman**, 3. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfi Yayınları, İstanbul, 2002.

Özcan, Hanifi. **Mâtürîdîde Bilgi Problemi**, 2 Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfi Yayınları, İstanbul, 1998.

Platon, **Euthyphron**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2016.

Poidevin, Robin Le. **Agnosticism: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, Oxford New York, 2010.

Palmquist, Stephen. **Immanuel Kant: Hristiyan Bir Filozof?** Çev. Necmettin Tan, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XVI, sayı: 25, 2011, ss. 209-221.

Reçber, Mehmet Sait. **Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti**, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004.

Rowe, William L. **Agnosticism**, Routledge Encylopedia of Philosophy, https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/agnosticism/v-1#, (erişim tarihi: 02.03.2018).

Russell, Bertrand. **What is an Agnostic?** The Basic Writings of Bertrand Russell, Ed. Robert E. Egner-Lester E. Dennonn, New York, 1961.

Russell, Bertrand. **Am I an Atheist or an Agnostic**, The Collected Papers of Bertrand Russell: Last Philosophical Testament (1943-68), Ed. John G. Slater, Peter Köllner, London: Routledge, c.11, 1997, ss.91-93.

Russell, Bertrand. **Neden Hristiyan Değilim**, çev. Ender Gürol, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996.

Shanahan, Edmund. **Agnosticism**, Catholic Encyclopedia, New York: Robert Appleton Company, http://www.newadvent.org/cathen/01215c.htm, (erişim tarihi:16.10.2016).

Smart, J.J.C. **Atheism and Agnosticism**, Stanford Encyclopedia of Philosophy, Ed. Edward N. Zalta, (http://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism) (erişim tarihi: 16.10.2016).

Tanrıverdi, Hasan. **Immanuel Kant'ın İman Anlayışı**, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 2012, ss. 182-218.

Taylan, Necip. **Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2000.

Topaloğlu, Aydın. **Teizm ya da Ateizm- Tanrı tanımazlığın Felsefi Boyutları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

Tüzer, Abdüllatif. **Tanrıyı Oynamak: Kant Etiğinin Kritiği = Pretending God: Critique of Kant's Ethics**, Beytülhikme: An International Journal of Philosophy, Cilt: V, Sayı: 2, 2015, ss. 139-167.

Uslu, Ferit. **Agnostisizm**, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı: 21, 2012/1, ss. 5-28.

William, Henry Young. **Evangelical Agnosticism**, Free Inquiry, Cilt:5, 1983, https://infidels.org/library/modern/william_young/evangelicalagnosticism.html, (erişim tarihi:12.03.2018).

Wood, Allen W. **Kant'ın Deizmi**, çev. Necmettin Tan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:52, Sayı:1, 2011, ss.327-347.

